

Vol. X Issue-10 Dec 2024 Annual (ISSN-2348-3598)

VISION

An International Multidisciplinary Journal of Humanities & Management

(A Peer-Reviewed Journal)

Chief Editor
Dr. Karamjeet Kaur
Principal
Dasmesh Girls College,
Chak Alla Baksh, Mukerian

Executive Editor
Dr. Sarita Rana
HOD
Deptt. Of History
Dasmesh Girls College,
Chak Alla Baksh, Mukerian

***Dasmesh Girls College,
Chak Alla Baksh, Mukerian, Hoshiarpur***

(Affiliated to Panjab University Chandigarh)

Accredited By NAAC (Cycle-2), Recognised by UGC under Section 2(F), 12(B)

Website : www.dgcmukerian1.org, Facebook : www.facebook.com

Emai: dgc_chakallabaksh17@rediffmail.com, dgc_ijohm14@rediffmail.com

www.visionjournal.in

Ph. : 01883-247895, M:94172-18653, Fax : 01883-247995

The Responsibility for the facts or opinion expressed in the papers are entirely of the authors. Neither editors nor the college is responsible for the same.

Printed and published by Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian

Copyright Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian.

All rights reserved

VISION
An International Multidisciplinary Journal
of Humanities & Management

Editor-in-Chief

Dr. Karamjeet Kaur

Principal, Dasmesh Girls College, Mukerian

Executive Editor

Dr. Sarita Rana

HOD, PG Deptt of History

Dasmesh Girls College, Mukerian

Managing Editors:

Dr. Ashwini Bhalla

Department of Commerce,

SCD Govt. College, Ludhiana

Dr. Naresh Sihag

HOD, Department of Hindi,

Tantia University Sri Ganga Nagar,

Rajasthan

Dr. Surender Kumar Sharma

Department of Education,

HPU, Simla

Dr. Kamal Kishore

Department of Commerce,

Govt College, Khanna

Dr. Daljeet Kaur Gill

Dean, Faculty of Arts &

Social Sciences,

Department of History,

Guru Kashi University, Talwandi

Sabo, Bathinda

Advisory Board Members:

Dr. Jaspal Kaur

Deptt of Punjabi,
Delhi University

Prof. Sanjeev Sharma

Director IQAC,
Panjab University Chandigarh

Dr. Simrat Khalon

DSW, Panjab University Chandigarh

Dr.Shinderpal Singh

Former Prof. in GGSD College,
Chandigarh

Dr. Rajinder Sekho

Principal, Maharaja Ranjit Singh
College, Malout

Dr. Jaspal Singh

Principal,
Khalsa College, Garhdiwala

Dr. Rajinder Sein

Department of Hindi,
Central University, Bathinda

Dr. Varinder Kaur

Principal,
GTB Khalsa College For Women,
Dasuya

Dr. Kulwant Rana

Associate Prof.
Department of Punjabi,
DAV College, Hoshiarpur

Dr. Paramjeet Kaur Sidhu
Department of Punjabi,
Panjab University, Chandigarh

Dr. Rajesh Kumar
HOD, Department of Sociology,
Guru Nanak Dev University, Amritsar

Dr. Jatinder Kumar Srivastva
Professor, Department of Hindi &
Director of Tourism & Hospitality
Service Management, IGNOU, Delhi

Associate Editors/Review Board (International):

Dr. Sulakhan Singh
Former Dean GNDU, Amritsar
74, Georgina Street Kitchner,
Ontario, Canada

Dr. Suhinder Bir Singh
Former Prof in GNDU, Amritsar
11921 N 114th Way,
Scottsdale, AZ.85259, USA

Dr. Mamta Arora
Former Montessori Educator,
Teaching Council of Aotearoa,
New Zealand

S. Ajaib Singh Chatha
Chairman, Jagat Punjabi Sabha,
45 Ray Lawson Blvd.
Brampton On L6Y 3L4, Canada

S. Sardul Singh Thiara
President, Jagat Punjabi Sabha,
112 Palomino Dr Mississauga,
Ontario, Canada L4Z3H7

Dr. Gurbaaj Singh

Deptt of Punjabi,
14079, 66 Ave Surrey-BC, Canada

Associate Editors/Review Board (National):

Dr. Rajbans Gill

Professor,
Department of Public Administration,
Punjabi University, Patiala

Dr. Jaspal Warval

Department of Education,
Jammu University, Jammu

Dr. Kumar Sushil

Head, Department of Languages,
Punjabi University, Guru Kash Campus
Damdama Sahib, Talwandi Sabo

Dr. Neeru Sharma

Principal,
S.D. College, Gurdaspur

Dr. Nitya Sharma

Deptt of Commerce,
PTU, Kapurthala

Dr. Gurmeet Kaur

Principal,
RRMK College, Pathankot

Dr. Neerja Dhingra

Principal,
APJEE College, Jalandhar

Dr. Sangeeta Sharma

Principal,
Dev Samaj College, Ferozpur

Dr. (Prof) Ajay Batta
HOD, Department of English,
Lovely Professional University, Jalandhar

Dr. Satbir Singh
Deptt of Computer Science,
GNDU Regional Campus, Gurdaspur

Editorial Board Members/Review Board:

Dr. Sukhraj Singh
Deptt. of Punjabi,
Bhag Singh College, Abohar

Dr. Veerinder Kaur
Deptt. of Punjabi,
Bhag Singh College, Abohar

Dr. Iqbal Kaur
Deptt. of Punjabi,
Bhag Singh College, Abohar

Dr. Meenkashi Rana
Deptt. of English,
Lovely Professional University,
Jalandhar

Dr. Usha
Deptt. of Fine Arts,
Lovely Professional University,
Jalandhar

Dr. Shiwani Narad
Deptt. of Music,
Khalsa College, Amritsar

Dr. Nargis Chauhan
Deptt. of English,
JC DAV College, Dasuya

Dr. Sonia Devi

Head, Deptt. of Punjabi,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

Dr. Meetu

Head, Deptt. of Political Science,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

Dr. Rajwinder Kaur

Head, Deptt. of Phy. Education,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

Dr. Reena Kumari

Head, Deptt. of Hindi,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

Ms. Supriya Jyoti Naryal

Head, Deptt. of English,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

Dr. Sonia Devi

Head, Deptt. of Commerce,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

Dr. Akanksha Verma

Head, Deptt. of Fine Arts,
Dasmesh Girls College,
Mukeria

Ms. Shiwani

Deptt. of Computer Science,
Dasmesh Girls College,
Mukerian

About The Journal

Vision : An International Multidisciplinary Journal of Humanities & Management is an Annual publication of Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh, Mukerian, Distt Hoshiarpur. Vision welcomes the papers concerned with the study of Social Sciences, Management and Literature. The purpose of publishing this international Journal is to explore the latent talent in the deep recesses of the scholars so that they may communicate it to establish their social and cultural relationship with others. The collection of the articles of the different scholars on different topics will enable others to come forward with the compositions on the different aspects of life. Its objective is to delineate the processes of the articulation of the different sections of global society and to integrate them on the larger canvas of the world. The present volume contains different articles on Social Sciences, Management and Literature. In this way, this is going to be a compendium of different thoughts of the scholars. The Journal follows the procedure of Peer- Reviewed Journal. The articles submitted for publication will be referred to the members of Advisory Board, after whose approval they will be accepted for publication.

Executive Editor

Dr. Sarita Rana

HOD, Deptt of History

Dasmesh Girls College,
Chak Alla Baksh, Mukerian,
Distt Hoshiarpur, Panjab.

Chairman's Message

It is a delectable moment for me to know as an individual and as the Chairman that you are bringing out an International Multidisciplinary Journal on Humanities and Management entitled Vision which is a compendium of literary contents about human welfare. Strengthening the intellectual integration is the need of the hour to ensure Humanism which is the universal religion of mankind. As an insignia of my indebtedness to all the scholars, I express my profound gratitude to them for doing this stupendous task for making this college a prestigious haven of learning. I salute the entire learned faculty for transforming this institute into a seat of integrated studies. I am sure that these glorious efforts on the part of literary giants will encourage others to chisel their mental faculty for expressing their reflective soul into this incredible journal. I thank all the members of Managing Editors, Review Board (National & International), Editorial Board & Advisory Board and express my deep sense of gratefulness for maintaining the glorious traditions for which the college is known for.

S. Ravinder Singh Chak

Chairman

Sri Guru Gobind Singh Educational (Ch.) Trust (Regd.)

Dasmesh Girls College, Mukerian

Distt. Hoshiarpur, Punjab

About The Journal

Right from its inception in 2001, under the aegis of Sri Guru Gobind Singh Educational Trust, Dasmesh Girls College is making rapid strides in academics, extra-mural activities and sports. The ideal-realist Chairman, S. Ravinder Singh Chak, along with his crew, are putting in their best to enunciate the gospels of Guru Gobind Singh and humanity at large. And with its affiliation to Panjab University, Chandigarh in 2006, it has been marching from strength to strength. At present this College has BCA, BBA, B.COM with HONS, B.SC (MED & NON-MED), B.SC Fashion Designing, BA, (HONS in History), BA.BED (4 years Integrated Course), MA History, MA Hindi, MA Political Science, MA Punjabi, MA Music, M.COM, PGDCA with 1200 students on its roll. College has organized 3 Zonal Youth & Heritage Festival in 2009, 2012 & 2022 respectively. This college is at its apex among all the established P.U. Colleges in the sense that this year it has clinched 37 prizes in Zonal Youth And Heritage Festival with second Runnerup overall Trophy beating thirty colleges from Hoshiarpur Zone –5. In Sports too, the College is the proud recipient of gold, silver and bronze medals in different activities during different years. In the field of Research **Vision : An International Multidisciplinary Journal of Humanities & Management** has started in the year 2014. The present edition of this journal is the 10th volume under the guidance of Dr.Karamjeet Kaur, Principal of Dasmesh Girls College and our efficient Editorial Board with their commendable support. With this regular Research Journal Dasmesh Girls College, Mukerian has also published various books during last 10 years to promote research and encourage the scholars for deep research.

Chief Editor

Dr. Karamjeet Kaur

Principal

Dasmesh Girls College, Chak Alla Baksh,
Mukerian, Distt Hoshiarpur,
Panjab.

INDEX

- 1) 'ਜ਼ਖਮੀ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼' ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ
ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ————— 13-21
- 2) ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ
(ਵਿਸ਼ਵ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ
ਬਦਲਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)
ਡਾ. ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ ————— 22-36
- 3) ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ
ਡਾ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ ————— 37-44
- 4) ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਜ਼ਲ - ਇੱਕ ਝਾਤ
ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ ————— 45-48
- 5) Equity and Access Issues in Urban Domestic Water Supply in
India: A Case study of Bengaluru City
Dr. Jasdeep Kaur ————— 49-67
- 6) The Impact of Mobile Phone Usage on Attention Span among
Children in Chandigarh
Dr. Rajni Thakur ————— 68-75
- 7) Comprehensive Approaches to Combat Aggression in
Youngsters : The Role of Diet, Lifestyle Modifications,
Alternative & Behaviour Therapies
Dr. Manpreet Kaur ————— 76-82
- 8) Women, Identity, and Subjectivity: The Emergence of New
Women As a Phenomenon in the Stories of Rabindranath
Tagore
Malika Mand ————— 83-90

- 9) Growth and Trends in the Handicraft Industry of India.
Megha Dua & Dr. Suresh Kumar Kashyap — — — — — 91-104
- 10) Assessment of Micro Hybrid Renewable Energy Systems’
 Potential and Requirements in The State of Himachal Pradesh
Ms Parul Chauhan & Dr Archana Bakshi — — — — — 105-118
- 11) Analysis of Literacy Rate in India
Ms. Jasleen Kaur & Dr. Sjla Kalra — — — — — 119-130
- 12) Healthcare Access of Ayushman Bharat Pradhan Mantri Jan
 Arogya Yojana (AB PM-JAY) : A Case Study of Chandigarh
Mr. Sahil Chauhan & Ms. SophiyaRana — — — — — 131-140
- 13) HDI 2022 : A Comparison of Indian States and Union Territories
Davinder Singh & Dr. Sajla Kalra — — — — — 141-158
- 14) The Impact of Social Media as a Dynamic Tool for Customer
 Engagement : Understanding the Evolving Role of Online
 Platforms in Enhancing Brand-Customer Interactions and
 Business Outcomes
Sarbjeet Kaur & Dr. Manoj Kumar — — — — — 159-171
- 15) युगद्रष्टा - भगत पूरन सिंह
डॉ . वन्दना शुक्ला — — — — — 172-175
- 16) गुरु नानक देव चरित में राजा के कर्तव्यों का प्रतिपादन
गुरईकबाल सिंह — — — — — 176-179

‘ਜ਼ਖਮੀ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼’ ਨਾਟਕ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ

ਡਾ. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਣਾ ¹

ਡਾ.ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ‘ਮੇਰੇ ਦੋ ਨਾਟਕ’ ਸਿਰਲੇਖ ਪੁਸਤਕ ਅਧੀਨ ਛਾਪਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਚਲੰਤ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੋਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੱਲ ਕੇਵਲ ਸਮਾਜਕ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੇਂਡੂ ਜੀਵਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਬੁੜ੍ਹ ਜਮੀਨੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਅਣਜੋੜ ਵਿਆਹ, ਅਮੀਰੀ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਪਾੜਾ, ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਰਿਆਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਜਾਗੀਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਗਰੀਬ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ, ਅਤੇ ਜਿੰਮੀਦਾਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀਰੀ ਰੱਖਣਾ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

‘ਜ਼ਖਮੀ ਖੰਭਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਜ਼’ ਨਾਟਕ ਵੀ ਇਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪਿੱਠ ਭੁੰਮੀ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਪਿਛਲਝਾਤ ਵਿਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁੜ੍ਹਬੁੜਾਉਂਦਾ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਵਾਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹਾਣੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਗੈਰ ਅਖਤਿਆਰੀ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਮਿੰਦਗੀ ਸਹਿਣੀ ਪੈਂਦੀ

1) ਐਸੋਸੀਏਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਡੀ .ਏ. ਵੀ ਕਾਲਜ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਅਤੇ ਧੀ ਰਾਣੋ ਉਸਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਨਾਮੋਸ਼ੀ ਭਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਜਿਉਣ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰਾਣੋ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਫੀਸ ਦੇਣ ਲਈ ਅਸਮਰਥ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਭਟਕਦੀ ਫਿਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬੇਖਬਰ ਨਸ਼ੇ ‘ਚ ਧੁੱਤ...। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਜੋ ਪੈਸੇ ਮਿਲਦੇ ਉਸ ਨਾਲ ਘਰ ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਸ਼ਰਾਬੀ ਪਤੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਭਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਆਖਦੀ ਹੈ:

ਸ਼ਰਮ ਤਾਂ ਨੀ ਆਂਦੀ ਹੋਣੀ ਤਨਖਾਹ ਦਾ ਸਦਿਆਂ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ
ਘਰੇ ਗੋਹਾ ਕੂੜਾ ਕਰਕੇ ਚਾਰ ਪੈਸੇ ਕੱਠੇ ਕਰਦੀ ਆਂ, ਤੂੰ
ਉਹਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦਸਦੈ....ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਸਿਉਂ ਕੇ ਘਰ
ਦਾ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਚਲਾਉਂਦੀ ਆਂ ਤੈਨੂੰ ਤਨਖਾਹ ਦੀਹਦੀ ਐ।¹

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰਾਣੋ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਰਾਣੋ ਨੂੰ ਇਕ ਨੇਕ ਦਿਲ ਇਨਸਾਨ ਦਸਦਾ ਹੈ। ਰਾਣੋ ਦੀ ਫੀਸ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਿਰ ਝੜਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਅਸਲ ਵਿਚ ਘਰ ਘਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪੇਂਡੂ ਛੋਟੀ ਕਿਸਾਨੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਆਮ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹਾ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਜੀਵਨ ਜੀਉਂਦੇ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹਨ। ਕੁੜੀ ਦੀ ਫੀਸ ਦੇਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ‘ਚ ਡੁਬਿਆ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਸਕੂਲ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਉਸਨੂੰ ਫੀਸ ਨਾ ਲਿਆਉਣ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲੋਂ ਆਉਂਦੇ ਮਨਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ ਪਰ ਘਰ ਦੀ ਆਰਥਕ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਬਦਲੀ। ਜੋ ਆਰਥਕ ਸੰਤਾਪ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਹੰਢਾਇਆ ਸੀ ਅੱਜ ਉਸਦੀ ਧੀ ਰਾਣੋ ਵੀ ਹੰਢਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬਾਪੂ ਮਾਸਟਰ ਦੀਆਂ ਉਸਨੂੰ ਸਕੂਲੋਂ ਨਾ ਕੱਢਣ ਕਰਕੇ ਮਿੰਨਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਬਣਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਸੰਜੋਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਹਲੀਮੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਬਾਪੂ ਤੂੰ ਮਾਸਟਰ ਨਾਲ ਅਰਾਮ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰੀਂ..ਨਹੀਂ ਥਾ ਉਹ ਗੁੱਸਾ ਹੀਉਗਾ..ਮੈਂ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੁੰਨਾ ਬਾਪੂ..ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਐ..ਮੈਂ ਸੱਚੀਂ ਮੁੱਚੀ ਦਾ ਡੀ ਸੀ ਬਣਨਾ ਚਾਹੁੰਨਾ ਬਾਪੂ..ਮੈਂ ਸਬਕ ਵੀ ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਯਾਦ ਕਰ ਲੈਨਾ..ਮੇਰੀ ਲਿਖਾਈ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ਕਤ ਐ..ਬਸ ਤੂੰ ਫੀਸ ਦੇ ਦੇਈਂ ਬਾਪੂ...।²

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪਿਛਲਝਾਤ ਵਿਧੀ ਰਾਹੀਂ ਰਣਜੀਤ ਸ਼ਿੰਘ ਉਸਦੀ ਧੀ ਰਾਣੇ ਵਿਚਾਲੇ ਆਪਸੀ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਨਾਜ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਆਰਥਕ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਖਾਤਰ ਔਰਤ ਨੂੰ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਅੱਕ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਚੱਬਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਧੀ ਧੀ ਫੀਸ ਭਰਨ ਲਈ ਪੈਸਿਆਂ ਖਾਤਰ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਘਰ-ਘਰ ਭਟਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਹੱਥ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਹੀ ਲੱਗੀ। ਮੱਘਰ ਵਰਗੇ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਮੌਕੇ ਦੀ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਮੱਦਦ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਸਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਘਰ ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਅਕਸਰ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਲਿਮ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਗਰੀਬੀ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਤਤਪਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੱਘਰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਓਪਰੇ ਮਨੋਂ ਹਮਦਰਦੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਦੇਖ ਮਹਿੰਦਰ ਕੁਰੇ, ਮੇਰੇ ਖੇਤਾਂ ‘ਚ ਪੰਜਾਹ-ਸੱਠ ਬੰਦੇ
ਤੀਵੀਆਂ ਰੋਜ਼ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿੱਟੀ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦੇ ਐ.. ਮੈਂ
ਹਰੇਕ ਦੀ ਚਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਸਮਝ ਜਾਨਾ ਕਿ ਕਿਹਨੂੰ ਕੀ
ਬਮਾਰੀ ਐ... ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਔਕ ‘ਚ ਐਂ।³

ਮੱਘਰ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸਨੂੰ ਰਾਣੇ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਫੀਸ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਹਾਨੇ ਨਾਲ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵਲੋਂ ਉਸਦਾ ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਉਹ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਹੱਥ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਚੁੰਨੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੋ।

ਅਜਿਹਾ ਅਕਸਰ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਨੈਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਔਰਤ ਦੀ ਆਰਥਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੱਘਰ ਵਰਗੇ ਮਰਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਬੇਵਸੀ ਦੀ ਮਾਰੀ ਹੋਈ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਆਰਥਕ ਦਸ਼ਾ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਮੱਘਰ ਨਾਲ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਵੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਨੈਤਿਕਤਾ ਭਰਪੂਰ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਵਾਲਾ ਗਰੀਬੀ ਵਾਲਾ ਜੀਵਨ ਜੀਵੇ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਤੇ ਨਾ ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੋਈ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਾਚਾਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਂ ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਉਸ ਉੱਤੇ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਧੀ ਰਾਣੀ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਚਾਉਣ ਖਾਤਰ ਗੈਰ ਇਖਲਾਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਸੁੱਟ ਕੇ ਮੱਘਰ ਵਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਪੈਸੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਾਣੀ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦੀ ਫਸਿ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:

ਰੱਬ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਐ.. ਚੁੱਪ ਕਰ ਜਾਓ.. (ਚੁੰਨੀ ਚੁੱਕਦੀ ਹੈ) ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਐ.. ਇਸ ਇੱਜ਼ਤ ਲਈ ਮਰਨਾ ਵੀ ਮੰਜੂਰ ਐ.. ਪਰ ਕੀ ਗਰੰਟੀ ਐ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਗਰੋਂ ਮਰਿਆਂ ਰਾਣੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦਗੀ ਸੌਖਿਆ ਕੱਟ ਲਵੇਗੀ, ਆਪਣੀ ਧੀ ਨੂੰ ਗਿਰਝਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਾਸ ਗਿਰਝਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।⁴

ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਲਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ:

ਇਕ ਪਾਸੇ ਪੱਤ ਮੇਰੀ
ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੋੜ ਏ
ਗਰਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕਿਸਮਤਾਂ ਦਾ ਕੈਸਾ ਜੋੜ ਤੋੜ ਏ।⁵

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਨਸ਼ੇ ਵਿਚ ਧੁੱਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਅਨੈਤਿਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ‘ਚ ਆ ਕੇ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਹੱਥ ਵੀ ਚੁਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਉਸਦਾ ਹੱਥ

ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਫੀਸ ਦੇ ਕੇ ਕਾਲਜ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਤਲਬ 'ਚ ਬੇਵੱਸ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਸ਼ੇ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਬਾਪੂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਿਹੱਥਾ, ਬੇਵੱਸ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਤੱਕੜੇ ਜੁੱਸੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਉਸਦੀ ਝੰਡੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਬਾਪੂ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇਸ ਹਾਲਤ ਦਾ ਖੁਦ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦੱਸਦਾ ਹੈ।

ਮੱਘਰ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਪੀਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਨਾਂ ਆਪਣੀ ਜੁਬਾਨ 'ਤੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦਾ ਬਾਪੂ ਮੱਘਰ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਸ਼ਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨੇ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਾਪੂ ਜਦੋਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਮੱਘਰ ਦਾ ਗੁੱਟ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਪੂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੌਂਸਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਮਾਤੀ ਮਾਸਟਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਉਸਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਢਾਹੁਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਆਪ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਲਗਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੇ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਬਣਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਸਿਫਾਰਸ਼ ਅਤੇ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿਚ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ। ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤਾਣੇ ਬਾਣੇ ਨੇ ਨਾ ਜਾਣੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਦਲਦਲ ਵਿਚ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਰਾਹੀਂ ਮੌਜੂਦਾ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨੂੰ ਬੇਨਕਾਬ

ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਾਸਟਰ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਦਾ ਹੈ:

ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਹੀ ਨੇ ਬਾਈ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਵਾਲ ਪੱਛਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੂੰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਧੌਣੋਂ ਫੜ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਡਿਗਰੀ ਦਾ ਮਜ਼ਾਕ ਉਡਾਇਆ ਸੀ...ਜਾ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪੱਛ ਜਿਹਨਾਂ ਇਸ ਗਰੀਬ ਵਿਹੜੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਨੰਬਰ ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਸਨ ਪਰ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ ਵੱਡੀ ਸੀ...ਜਾ ਕੇ ਪੁੱਛ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਿਹੜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਅਸੀਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਲਈ ਸੀਟਾਂ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਪਰ ਨੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨਿਵਾਣ ਵੱਲ ਧੱਕਣ ਲਈ ਪੱਖਾਂ ਭਾਰ ਹੋਏ ਨੇ...ਉਹਨਾਂ ਕੋਲੋਂ ਜਵਾਬ ਮੰਗ ਜਿਹਨਾਂ ਇੰਟਰਵਿਊ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਮੇਰੀ ਜਾਤ ਨੂੰ ਮਿਹਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ..ਫੇਰ ਆ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਦਾ.....।⁶

ਰਾਣੇ ਅਮਰਜੀਤ ਦੀ ਹਾਂ ‘ਚ ਹਾਂ ਮਿਲਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੈਵੇ ਵਤੀਰੇ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਬਾਰੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਹਿਪਾਠੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਸ਼ਰਮ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਸੋਚ ਰੱਖ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਨੇਕਾਂ ਲੋਕ ਵਿਤਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹਨ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰ ਜਾਈਏ। ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਭਿਸ਼ਟ ਨਿਜ਼ਾਮ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ:

ਤੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਤੇ ਨਾਲ
ਧੋਖਾ ਹੋਇਆ...ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ, ਧੋਖੇ ਦੇ
ਜਖਮਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਰਹੀਆਂ ਨੇ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ,
ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ...ਤੂੰ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਕਤਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਤਾਂ ਕਰ।⁷

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਮਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਗੌਰ ਨਾਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਕਾਲਜ ਦੌਰਾਨ ਖੇਡੇ ਗਏ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸਨੂੰ ਹਲੂਣ ਹਲੂਣ ਕੇ

ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਖੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਜਾਗਰੂਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਦੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵੀ ਉਸਦੀ ਅੰਦਰਲੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਹਲੂਣਦੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਕਦੀਰ ਖੁਦ ਘੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਵਿਚਲੇ ਕਿਰਦਾਰ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਭਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਉਣਾ ਹੀ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਦੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਖੰਭ ਜ਼ਖਮੀ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿੰਦੇ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵਾਂ ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ:

ਜਉ ਤਉ ਪ੍ਰੇਮ ਖੇਲਣ ਕਾ ਚਾਉ, ਸਿਰ ਧੜ ਤਲੀ ਗਲੀ
ਮੇਰੀ ਆਉ। ਇਸ ਪਰਿੰਦੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਾਂ ਅੰਦਰ ਲੰਮੀ
ਪਰਵਾਜ਼ ਲਈ ਸ਼ਕਤੀ ਭਰਨੀ ਪਏਗੀ।⁸

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਤੇ ਨਾ ਪੱਖੀ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਸ਼ਮਕਸ਼ ਵਿਚ ਉਲਝਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਸਦੀ ਆਤਮਾ ਉਪਰ ਭਾਰੀ ਅਸਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਪੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਸਨੂੰ ਮੱਘਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਆਂਦੀ ਹੋਈ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਪੀਣ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਆਖਰ ਵਿਚ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਪੱਖੀ ਆਵਾਜ਼ ਉਪਰ ਭਾਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਲਾਤ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੱਘਰ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਉਣ ਤੋਂ ਵਰਜ਼ਦ ਹੈ। ਮੱਘਰ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਰੁਕੇਗਾ। ਉਹ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਮੱਘਰ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਬੰਦੇ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਜੁਆਨ ਧੀ ਰਾਣੇ ‘ਤੇ ਵੀ ਭੈੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਰਾਣੇ ਉਸਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨੋਂ ਵਰਜਦੀ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਫੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਮਗਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾਰੂ ਦੀ ਬੋਤਲ ਤੋੜ ਕੇ ਮੱਘਰ ਦੇ ਢਿੱਡ ਵਿਚ ਖੋਭ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੱਘਰ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਚੁੰਨੀ ਸੰਭਾਲਦੀ ਹੈ। ਧੀ ਰਾਣੇ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਹਾਦਰੀ ਭਰਪੂਰ ਕਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਉਸ ਵਲੋਂ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਭੁਗਤਣੀ ਪਵੇ ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਨਵੀਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਤੇ ਮਾਣ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰੇਗੀ ਕਿ ਉਸਨੇ ਕਦੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਿਭਾਇਆ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਪਿੱਠ ਭੁੰਮੀ ਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੇਂ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:

ਜ਼ਖਮੀ ਖੰਭਾਂ ਅੱਜ ਉਡਾਰੀ ਮਾਰੀ ਏ,
ਨਵੇਂ ਸੰਗਰਾਮ ਦੀ ਲੋਕੋ ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਏ,
ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਏ, ਫੇਰ ਤਿਆਰੀ ਏ।⁹

ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਾਟ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਟਕ ਉਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦਾ ਇਕ ਜਾਣਿਆ ਪਛਾਣਿਆ ਹਸਤਾਖਰ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦੀ ਬੇਮਿਸਾਲ ਲਗਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਨੌਜਵਾਨ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰੰਗ-ਮੰਚ ‘ਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਇਕ ਅਦਾਕਾਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮੇਹਨਤ ਅਤੇ ਲਿਆਕਤ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਥਿਏਟਰ ਦੇ ਇਕ ਸਫਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਵੱਡੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ

ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਵਿਲੱਖਣ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।¹⁰

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਾਜਕ ਬੁਰਾਈਆਂ, ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਾਜਨੀਤਕ ਢਾਂਚਾ, ਆਰਥਕ ਪੱਖੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਔਰਤਾਂ ਵਲੋਂ ਅਨੈਤਿਕ ਸਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਰੀ ਅਤੇ ਮੱਘਰ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਝਾਤ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਰਤ ਕੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਰਾਹੀਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਹਿੰਮਤ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਇਕ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੀ ਚਿਣਗ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਮੱਘਰ ਵਰਗੇ ਘਟੀਆ ਕਿਰਦਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੁੰਘਾਰਾ ਭਰਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:

ਆਰਥਿਕ ਅਸਾਵਾਂਪਨ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਨੂੰ ਗੰਧਲਾਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ
ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਕੰਧਾਂ ‘ਚ ਵੀ ਤਰੇੜਾਂ
ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ... ਇਸ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਰਣਜੀਤ
ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਤਨੀ ਮਹਿੰਦਰ ਕੌਰ ਤੇ ਧਨਾਢ ਸਰਦਾਰ ਵਿਚਲਾ
ਔਖਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋਂਦ ‘ਚ ਆਇਆ।

ਹਵਾਲੇ

1. ਡਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਮੇਰੇ ਦੋ ਨਾਟਕ, ਪੰਨਾ-64
2. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-65
3. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-67
4. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-69
5. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-69
6. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-73
7. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-74
8. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-77
9. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-80
10. ਉਹੀ, ਗੁਰਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ, ਬੈਂਕ ਸਾਈਡ ਟਾਈਟਲ ਪੇਜ
11. ਉਹੀ, ਪੰਨਾ-62

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ
(ਵਿਸ਼ਵ, ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਏ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ
ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ)

ਡਾ. ਸਰਬਜੋਤ ਸਿੰਘ¹

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਅਚਨਚੇਤ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿੱਚ 18ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਆਈ ਉਦਯੋਗਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ, ਰਾਜਨੀਤਕ-ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ, ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਬਸਤੀਵਾਦ ਵਰਗੇ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਚੱਲ ਰਹੇ ਨਵ-ਬਸਤੀਵਾਦ, ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਨਵ-ਸਾਮਰਾਜਵਾਦ ਆਦਿ ਵਰਤਾਰੇ ਆਪੋ-ਆਪਣੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਰਅਸਲ ਦੂਸਰੇ ਮਿਲੇਨੀਅਮ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਭਾਵ ੧੯ਵੀਂ-੧੯ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ ਜਾਗਰਣ ਕਾਲ ਤੇ ਫਿਰ ਗਿਆਨ-ਉਦੈ ਕਾਲ ਨੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਫਜ਼ੂਲ ਸਿੱਧ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਤਰਕ/ਵਿਵੇਕ ਅਧਾਰਿਤ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਮੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਭਾਵ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਪਰਮ-ਸੱਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਦੂਸਰੇ ਮਿਲੇਨੀਅਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜ ਰੱਬ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਇਹ 'ਮਨੁੱਖ-ਕੇਂਦਰਿਤ' ਹੋ ਗਿਆ।

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਜਾਂ ਪਰਿਪੇਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਸਕਾਰ, ਸੰਗਠਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਉ-ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਆਈ ਉਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰ ਲਿਆ ਹੈ।

1) ਪੰਜਾਬੀ ਅਧਿਆਪਕ, ਐਂਗਲੋ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀਨੀਅਰ ਸੈਕੰਡਰੀ ਸਕੂਲ, ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ

ਇਸ ਵਿਸ਼ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਉਪਜ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹਨ : (੧) ਕੌਪਰਨੀਕਸ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਨਵਾਂ ਵਿਗਿਆਨ (੨) ਸਤਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਇੰਦਰੀ-ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਥਮਿਕਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਅਨੁਭਵਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ (੩) ਗਿਆਨਕਰਨ (Enlightenment) ਦਰਸ਼ਨ ਜਿਸ ਨੇ ਵਿਵੇਕ (Reason) ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਮੁਕਤੀ ਲਈ ਆਧਾਰ ਬਣਾਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਯੋਰਪ ਵਿਚ ਰੱਬ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਖਲਾ ਨੂੰ ਭਰਨ ਲਈ ਦਸਤਕਾਰੀ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ।^੧ ਤਰਕ/ਵਿਵੇਕ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਹਨਾਂ ਦੋਵਾਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੇ ਇਕਾਰਥੀ, ਸੰਗਠਿਤ, ਨਿਰਪੇਖ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ, ਰੇਖਕੀ, ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ-ਯੁਕਤ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤਰਕਵਾਦੀ (Rational) ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ।

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਤਰਕਵਾਦੀ ਪੱਛਮੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਨਵਾ-ਨੁਕਸਾਨ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤਾ। ਮਿਸ਼ੇਲ ਫੂਕੋ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਕ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਡਿਸਿਪਲਿਨ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਵਹਿਣ ਵਾਲੇ ਰਸਾਇਣਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਤਰਕ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਇੱਕਵਾਦ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਤਮ (Subject) ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਲੋਪ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵੇਖਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਹੁਅਰਥਤਾ, ਬਹੁਲਤਾ, ਅਰੇਖਕੀ, ਅਸੰਗਠਿਤ, ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਆਦਿ ਸੰਕਲਪਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਜਾਂ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਤੀਸਰੇ ਬਦਲ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਇਕਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰਆਤਮਕਤਾ ਦੀ ਜਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਚਿੰਤਨ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੋਇਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਇਕਾਂਗੀ ਪਰਿਪੇਖ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸਿਰਜਣ 'ਤੇ

ਜੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਸਿਰਜਣ 'ਤੇ ਬਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੱਭਿਅਤਾ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰਾਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋਵੇ। ਭਾਵ ਅਜਿਹਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਆਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਿਰਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਵਿਸ਼ਵੀ (Global) ਵੀ ਹੋਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ (Local) ਵੀ। ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਕੁੱਲ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਕੌਮਾਂ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਪੇਚੀਦਾ-ਸੰਯੋਜਕਤਾ (Complex Connectivity) ਰਾਹੀਂ ਲਚਕ ਨਾਲ ਇੱਕਠੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਇਕਾਂਗੀ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਹੀ ਧਾਰਨੀ ਰਿਹਾ ਪਰ ਤੀਸਰੇ ਉਤਰਆਧੁਨਿਕ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਤਰਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਹੈ ਅਤੇ ਲਚਕ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੈ।

ਡਾ. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੋ ਮਾਡਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ ਹਨ : ਪੁਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰ (ਠਹੋਚਰਓਟਿਚ ਸ਼ਟਓਟਏ) ਅਤੇ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ (Nation State)। ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਵਿਕਸਿਤ ਹੋਇਆ ਜੋ ਧਰਮ ਆਧਾਰਿਤ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਇਲਾਕਾ ਆਧਾਰਿਤ (territorial) ਹੈ। ਇਸ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਸੈਕੂਲਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਹੈ। ਡਾ. ਸਾਹਿਬ ਅੱਗੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੁਣ ਕਈ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ (ਸੈਕੂਲਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ) ਦੇ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਆਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਆਪੀਕਰਨ ਹੈ ਜਿਸ ਅੱਗੇ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਹੱਦ ਬੰਨੇ ਟੁੱਟਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਾ ਇਲਾਕਾਈ ਬਣਤਰਾਂ (trans territorial structures) ਜੋਰ ਪਕੜ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਸਰਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਖੌਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੇ ਦਵੰਦ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ, ਜਿਸ (ਸਮਾਧਾਨ) ਨਾਲ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦਾ ਸਵੈ ਵਿਕਾਸ, ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਯਕੀਨੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ।² ਦਰਅਸਲ ਸੈਕੂਲਰ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ (Nation State) ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਖੜਵੀਂ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਣਤਰ (nitarian, vertical polit) ਸੀ। ਜੋ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ

ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਭਾਵ ਆਧੁਨਿਕਤਾਵਾਦ ਨੇ ਮੱਧਕਾਲੀ ਗਿਆਨ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਯਥਾਰਥ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਧਾਰਨਾਵਾਂ, ਧਰਮ ਅਤੇ ਮਿੱਥ ਆਦਿ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦੇ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਨਵਾਂ ਤਰਕ/ਵਿਵੇਕ ਅਧਾਰਿਤ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤਰ ਉਸਾਰਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਚੁਣੌਤੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹੀ ਤਰਕ/ਵਿਵੇਕ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਥ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਵੇਂ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਵੀਆਂ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨਧਾਰਾਵਾਂ (ਨਵ-ਮਾਰਕਸਵਾਦ, ਉਤਰ ਸੰਰਚਨਾਵਾਦ, ਉਤਰ ਬਸਤੀਵਾਦ, ਉਤਰ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਆਦਿ) ਜਨਮ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਕਲਾਸਕੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਮਾਜ ਦੀ ਮੁੱਖ ਚੂਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ, ਮਜ਼੍ਹਬ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੂਜੇਲਾ ਦਰਜਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਕਲਾਸਕੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਨਜ਼ਰੀਆ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਮਾਜਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਨੂੰ ਵੀ ਯੋਗ ਅਹਿਮੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਇਕਾਂਗੀ ਤੇ ਇਕਪਰਤੀ ਸੋਚ, ਇੱਕ-ਅਰਥਤਾ, ਸਰਵਵਿਆਪਕਤਾ ਅਤੇ ਪਰਮ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਸੋਚ, ਬਹੁ-ਅਰਥਤਾ, ਬਹੁਲਤਾ ਅਤੇ ਅਲਪ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਤੀਸਰਾ ਮਾਡਲ ਉੱਭਰ ਕੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਲੱਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਲੇਟਵੇਂ ਪਸਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਬਹੁਵਾਦੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਬਣਤਰ (horizontal, pluralist polity) ਸੀ।

ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਤੀਸਰੇ ਬਦਲ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ਪਰ ਇਸ ਤੀਸਰੇ ਬਦਲ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰੇ ਲਿਆਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੂੰ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਨਵੇਂ ਆਯਾਮਾਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ ਵਾਲੀ ਪਹੁੰਚ-ਵਿਧੀ ਅਪਨਾਉਣੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ ਉੱਨਤੀ ਵੱਜੋਂ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵ ਇੱਕ ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਆਰਥਕ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਤੌਰ ਤੇ ਆਤਮਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਕ-ਆਰਥਕ

ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਕੌਮ-ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਭੂ-ਮੰਡਲ ਤੱਕ ਫੈਲ ਜਾਣਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ। ਹੁਣ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਦੇ ਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਵਾਲੇ ਮਾਡਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਸਧਾਰਨ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਵਸਤਾਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਸਰਮਾਇਆ, ਤਕਨੀਕ, ਸੂਚਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਬੇਰੋਕ-ਟੋਕ ਵਹਾਅ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਲੱਗੀਆਂ ਪਾਬੰਧੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਜ ਖੁੱਲੀ ਮੰਡੀ ਅਤੇ ਰੋਕਾਂ-ਟੋਕਾਂ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਾਇਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਹਨਾਂ ਮੁਲਕਾਂ, ਇਕਾਈਆਂ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਸਤਾਂ, ਸੇਵਾਵਾਂ, ਤਕਨੀਕ, ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ, ਡਿਜੀਟਲ ਡੈਟਾ, ਪੂੰਜੀ ਅਤੇ ਵਪਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਨਵੇਂ ਸੰਕਟ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਹਨ। ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੁਆਰਾ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮ ਨੂੰ ਅਨਾਤਮ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਕੰਪਿਊਟਰ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਅਤੇ ਡਿਜੀਟਲ ਵਰਲਡ ਨੇ ਸਮੁੱਚਾ ਵਰਲਡ ਸੈਸਟਮ ਬਦਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਦੈਵੀ ਸੰਕਲਪ ਜਾਂ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਰੂਪ ਵਟਾ ਗਏ ਹਨ। ਗਲੋਬਲ/ਲੋਕਲ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ, ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਅਤੇ ਤਬਾਹਕੁੰਨ ਢੰਗਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੂਲ ਚੁਲ ਧਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਤਰੀਕਾ ਸਾਰਥਕ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਦਕਿ ਦੂਸਰਾ ਤਰੀਕਾ ਨਾਕਾਰਾਤਮਕ ਢੰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਉੱਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਅਨੋਖਾ ਉਭਾਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਜੋਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕਤਾ ਦੀ ਇਹ ਵਾਪਸੀ ਇਕ-ਇਕਹਿਰੇ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੂਹਰੇ ਚਰਿੱਤਰ ਵਾਲੀ

ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਇਹ ਖਪਤ-ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਰਥਹੀਣਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਜੀ ਰੂਹਾਨੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਅਖੌਤੀ ਧਰਮ-ਯੁੱਧ ਜਾਂ ਜਿਹਾਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਅਜੋਕੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਧਰਮ ਦੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵ-ਹਿਤਕਾਰੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਅਤੇ ਭਿਆਨਕ ਚਿਹਰਾ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਹੈ - ਕਿਧਰੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਮੂਲਵਾਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਕਿਧਰੇ ਆਤਮਘਾਤੀ ਦਸਤਿਆਂ ਦੀਆਂ ਦਹਿਸ਼ਤਗਰਦੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ।^੩

ਪਰ ਜੇਕਰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਵੱਖਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਜਿਹੇ ਦੇਸ਼ ਯੂਰਪੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਯੋਗਸ਼ਾਲਾ ਸਾਬਿਤ ਹੋਏ ਭਾਵ ਯੂਰਪੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਪਲੇ। ਇਸ ਲਈ ਯੂਰਪੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਇਕ-ਸਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਤੀਸਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜਿਵੇਂ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ (Nation-State), ਰੱਬ ਦੀ ਥਾਂ ਤਰਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਵਿਗਿਆਨ ਆਦਿ ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਲਈ ਉਸਾਰੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੱਜੋਂ ਦਾਖਲ ਹੋਏ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਦੇ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਧਰਮਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਵਿੱਢੇ ਗਏ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਸ਼੍ਰੇਣਿਕ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਐਥਨੋ ਧਾਰਮਿਕ, ਐਥਨੋ ਸਮਾਜਿਕ, ਐਥਨੋ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਐਥਨੋ ਰਾਜਨੀਤਕ ਵਿਰੋਧਤਾਵਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਵਿਦਮਾਨ ਸੈਕੂਲਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ

(Secular Nationalism) ਸਮਾਜਿਕ ਇਕਮਿਕੀਕਰਨ (Social Homogenization) ਦਾ ਹਾਮੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਲਾਮ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਮਜ਼ਬੂਤ, ਕਬੀਲੇ, ਜਾਤ-ਬਿਰਾਦਰੀ, ਨਸਲ, ਭਾਈਚਾਰੇ ਜਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਥਾਂ ਕੌਮੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵੱਲ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਦੀ ਮੰਗ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅੰਤਰਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਗਠਨ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ (ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਤਿਲੰਗਾਨਾ)।

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ 'ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ' (Cultural Nationalism) ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਹੁਣ ਸੈਕੂਲਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ' ਨੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਿੱਥੇ ਸੈਕੂਲਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਥਮ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ 'ਰੱਬ' ਮੰਨਣ ਭਾਵ ਕਾਨੂੰਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਆਦਿ ਨੂੰ 'ਪਵਿੱਤਰ' (ਸ਼ਰੀਰਦੇਵ) ਦਾ ਦਰਜਾ ਦੇਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਉੱਥੇ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਵਿਚ ਸਮਾਜ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਰੰਗਤਾ ਨੂੰ ਇੱਕੋ ਹੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਰੰਗਣ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਸੈਕੂਲਰ ਰਾਸ਼ਟਰਵਾਦ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਬਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਵੀ ਤੇ ਸਥਾਨਕਤਾ (Global/Local) ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਇਸਲਾਮਿਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਨਵੀਂ ਸੂਚਨਾ ਤਕਨੀਕ, ਇੰਟਰਨੈੱਟ, ਕੰਪਿਊਟਰ ਅਤੇ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਕੰਪਿਊਟਰੀਕ੍ਰਿਤ ਡਿਜੀਟਾਈਜ਼ਡ ਮੁੱਲ-ਵਿਧਾਨ ਅਪਨਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਰਗ ਹੈ ਉੱਥੇ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ

ਰੋਟੀ ਤੋਂ ਮੁਹਤਾਜ ਡਿਜੀਟਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਚਪੇਟ ਤੋਂ ਦੂਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਤੋਂ ਟੁੱਟਾ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਵਰਗ ਵੀ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪੱਛਮੀ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਦੋ ਵਕਤ ਦੀ ਰੋਟੀ ਕਮਾਉਣ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਵਰਗ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਵਰਗ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਚਪੇਟ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪੱਛਮ ਨਾਲੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ।

ਵਿਸ਼ਵ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਯਮੁਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੱਕ ਫੈਲੇ ਹੋਏ ਵਿਸ਼ਾਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੌਲਿਆ ਤੇ ਵਿਗਸਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਸਪਤ ਸਿੰਧੂ, ਪੰਚਨਦ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੁਗਲ ਕਾਲ ਵੇਲੇ ਇਹ 'ਪੰਜਾਬ' ਨਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਦ੍ਰਾਵਿੜਾਂ ਦੀ ਸਿੰਧੂ ਘਾਟੀ ਦੀ ਸੱਭਿਅਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਆਰੀਆ ਨਸਲ ਦੇ ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦਾ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਰਿਗਵੇਦ' ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੀ ਰਚਿਆ ਗਿਆ। ਵਿਸ਼ਵ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪਾਣਿਨੀ ਦੀ ਵਿਆਕਰਣ 'ਅਸ਼ਟਧਿਆਇ' ਵੀ ਇਸੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਅਤੇ ਰਮਾਇਣ ਵਰਗੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਇਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਤੇ ਰਾਮ ਜੀ ਭਾਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰੀਆਂ ਕਾਫੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਹੈ। ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਦੇ ਮਹਾਂਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਾਵਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਯੁੱਧ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਲੜਿਆ ਗਿਆ। ਰਮਾਇਣ ਦੇ ਰਚੇਤਾ ਮਹਾਂਰਿਸ਼ੀ ਵਾਲਮੀਕ ਅਤੇ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਲਵ-ਕੁਛ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਵੈਦਿਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਵੈਸ਼ਨਵ, ਸ਼ਾਕਤ, ਸ਼ੈਵ, ਯੋਗ, ਬੁੱਧ ਅਤੇ ਜੈਨ ਆਦਿ ਮਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਮਿਲੇਨੀਅਮ ਦੀਆਂ ਆਖਰੀ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਦੌਰਾਨ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਅਤੇ ਪਹਿਨਣ ਦੀਆਂ ਰੁਚੀਆਂ, ਅਰਬੀ-ਫਾਰਸੀ

ਵਰਗੀਆਂ ਕਲਾਸਿਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਨਵੇਂ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸਾਮੀ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ, ਉੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਰੂ-ਬ-ਰੂ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਵੀਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੁਣੌਤੀ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਿਰਜਿਆ। ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪੰਦਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਸਾਕਾਰਾਤਮਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਲਿਆਂਦਾ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅੰਦਰ ਕਿਰਤ ਕਰਨ, ਵੰਡ ਛਕਣ, ਨਾਮ ਜਪਣ, ਦੂਜੇ/ਪਰ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਸਵਿਕਾਰ ਕਰਨ, ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਵਰਗੇ ਉੱਚੇ-ਸੁੱਚੇ ਮੁੱਲ ਨਿਹਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਸ਼ਨ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅੰਗਰੇਜ਼, ਫਰਾਂਸੀਸੀ, ਮਰਾਠੇ ਆਦਿ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਆਪਣੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਣ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਦੁਆਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ, ਨਸਲਾਂ, ਜਾਤਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਹੀ ਪੱਕੇ ਵਸਨੀਕ ਬਣ ਗਏ।

ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਮਿੱਸਾਪਣ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਸਮਿਲਵਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ (Composite Culture) ਬਣ ਗਿਆ। ਡਾ. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਸੰਯੋਗਾਤਮਕ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਤਰਾਂ (differences) ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਅਰਥ-ਗੌਰਵ ਸਿਰਜਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਬਿਰਤੀ ਨੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ।^੪ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਗਮਨ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੀ ਛਾਂ ਹੇਠ ਆਪਣਾ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਗਵਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ

ਆਰਥਿਕ, ਸਮਾਜਿਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਆਦਿ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀਆਂ ਤਹਿਤ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੜ੍ਹੋਂ ਉਖਾੜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਵੱਢ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਵੱਢ/ਝੋੜ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪਾਸਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸੰਤੁਲਨ ਅਤੇ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਹੁੰਉਂ, ਪਦਾਰਥਵਾਦੀ ਸੋਚ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਸਦਕਾ ਵਿਕਾਰਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵਿਚ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਹਾਨ ਕਵੀ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਹੇਰਵਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਉਦਾਸੀ, ਹੇਰਵੇ ਅਤੇ ਵਿਜੋਗ ਦੇ ਆਲਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪੁਰਾਣੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਠ੍ਹਾਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਖ ਚਿੰਨ੍ਹ 'ਇਸ਼ਕ' ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਮੌਲਿਆ ਤੇ ਵਿਗਸਿਆ। ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਸੂਫੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰੰਗ ਧਾਰਣ ਕੀਤਾ ਜੋ ਸ਼ੇਖ ਫਰੀਦ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨੁਕਤੇ 'ਨੇਹੂ' ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ਨੇਹੂ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਵਿਚਲੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਧੁਰਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਪਰ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਗੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਬਲਕਿ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਸਰੋਤ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਨੇਹੂ ਜਾਂ ਇਸ਼ਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰੇਮ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸੰਯੋਗੀ ਅਤੇ ਸੰਵਾਦੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਿੱਖ ਇਨਕਲਾਬ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਇਕਾਂਗੀ ਪਰਿਪੇਖ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ 'ਵਾਹਿਗੁਰੂ' ਦੇ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ, ਬਹੁ-ਦਰਸ਼ਨੀ, ਬਹੁ-ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਪਰਤੀ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਘੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੂੰ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਸੁੰਗੜ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸੰਕੀਰਣ ਸੋਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰੋ. ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਕਵੀ ਵਾਲਟ ਵਿਟਮੈਨ ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ

ਸਿੱਖ ਆਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚਲੇ ਅਨੇਕਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ 'ਜਾਪੁ ਸਾਹਿਬ' ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:

ਏਕ ਮੂਰਤਿ ਅਨੇਕ ਦਰਸਨ ਕੀਨ ਰੂਪ ਅਨੇਕ॥

ਖੇਲ ਖੇਲ ਅਖੇਲ ਖੇਲਨ ਅੰਤ ਕੋ ਫਿਰਿ ਏਕ॥

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਧਾਰਮਿਕ, ਜਾਤੀਗਤ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਹੀ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਧ ਗੋਸਟਿ ਆਦਿ ਬਾਣੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਣ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਇਸ ਸੰਵਾਦੀ ਤੇ ਸੰਯੋਗੀ ਬਿਰਤੀ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤਰਕ ਅਧਾਰਿਤ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ, ਸੰਪਰਦਾਇਕਤਾ ਅਤੇ ਧਿਰਬਾਜੀ ਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਘੋਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੇ ਅਚੇਤ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਸਮੁੱਚੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਦਿਖਾਈ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ-ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਉਹਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬਸਤੀਵਾਦੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਧੀਨ ਵਿੱਦਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੌਜਵਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਸਮੂਹਿਕ ਅਵਚੇਤਨ ਵੀ ਵਿਕਾਰਗ੍ਰਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਪਰੰਪਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਮੀਰੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਅਚੇਤ ਹੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਚਿੰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਸ ਅੰਦਰਲੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵੱਡੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਗਈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਾਮਰਾਜੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੇ ਜਿਹੜਾ ਵਿਵਾਦਗ੍ਰਸਤ ਮਾਹੌਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਧਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਖੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹੀ ਅੱਜ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ

ਸਮੱਸਿਆ/ਵੰਗਾਰ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਅਚਾਰ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਦੀ text ਨੂੰ ਡੀਕੋਡ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕਾਲ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰਾਜਸੀ ਚਿੰਤਨ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਚੇਤਨਾ, ਆਰਥਕ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ, ਜ਼ੁਗਰਾਫੀਆ ਦਰਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਕੌਮੀਅਤ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਜਾਂ ਸਭਿਆਚਾਰ ਉੱਚਤਾ, ਸਾਹਿਤਕਤਾ ਆਦਿ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਯੂਰਪ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਪੱਖੋਂ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ-ਵੱਡੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਮੰਗੋਲ, ਅਫ਼ਗਾਨ, ਕਜ਼ਾਕ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਹੀ ਹੀਣੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਚਰ ਰਿਹਾ ਅਣਇਤਿਹਾਸਕ ਜਨ ਸਮੂਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਣ ਏਸ ਖਿੱਤੇ ਦਾ Cultural Core ਹੋਣ ਦਾ ਤੱਥ ਜਾਂ ਮਾਨ-ਮਹੱਤਵ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖਿੱਤਾ ਇਕ Cognitive Revolution ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਇਨਕਲਾਬ ਦਾ ਸਿਰਜਕ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪੱਖੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਨੁਕਤਾਦਾਨਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ।

ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਨਵ-ਪ੍ਰਜੀਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਡੀ ਉਸਾਰ ਕੇ ਜੋ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ/ਮਾੜਾ ਅਸਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਪੱਖਾਂ 'ਤੇ ਪਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਜੇ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਖਪਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ, ਭਾਸ਼ਾ, ਸਾਹਿਤ, ਰਹਿਣ-ਸਹਿਣ, ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ 'ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਇੱਕੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨੌਜਵਾਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਮੋਹ ਹੀ ਟੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਆਪਣੀ ਧਰਤੀ ਛੱਡ ਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਪੈਰ ਜਮਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਮੋਹ ਟੁੱਟਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਵਾਦ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਬੰਦੇ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਥਾਂ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵਨਾ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ। ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ ਖਤਮ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਸੰਕਟਸ਼ੀਲ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਇਕ ਹੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੌਧਿਕ ਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਅੰਦਰ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਤਨ ਮੱਧ-ਕਾਲੀ, ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਰਚੇ ਗਏ ਪਾਠਾਂ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਚਿੰਤਨ, ਦਰਸ਼ਨ

ਅਤੇ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੱਲ ਮੁੜਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਵੰਗਾਰ ਨਾਲ ਸਿੱਝਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਉਤਰ-ਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੇ ਨਵੀਆਂ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਵੀਆਂ ਚਿੰਤਨ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ ਆਤਮਸਾਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਬੌਧਿਕ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚਲੇ ਨਵੇਂ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੀ ਤਕਨੀਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸਾਡੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਸਕੀ ਹੈ। ਯੂਰਪ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਅਕਾਦਮਿਕ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਦੁਆਰਾ ਉਪਜੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਬਾਰੇ ਚਿੰਤਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ।

ਪੱਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੋ ਸਦੀਆਂ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵ 'ਤੇ ਸਰਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਨੂੰ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕਾਂ ਨੇ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਵੀਆਂ ਚਿੰਤਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਲੂਇਸ ਅਲਬੂਸਰ ਵਰਗਿਆਂ ਨੇ ਪ੍ਰੋੜ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਪੜ੍ਹਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਗਿਆਨਕ ਚਿੰਤਨ ਮੰਨਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਰਕਸ ਦੀ ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ ਸੰਬੰਧੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਨੇਸ਼ਨ-ਸਟੇਟ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ ਤਰੀਕਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪੱਛਮੀ ਚਿੰਤਕ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਨੂੰ ਸਟੇਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ ਕਿਹਾ ਨਾ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਟੁੱਟਣਾ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਮਾਰਕਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਤ' ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਅਸਫਲਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਲੱਖਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਲੱਖਣ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋੜ ਸਕਿਆ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਕੌਮੀ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਹਰ ਕੌਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਭਿਆਸ, ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਭੂਗੋਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਕੌਮ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ

ਆਰਥਿਕਤਾ ਸਿਰਜਦੀ ਹੈ। ਮਾਰਕਸੀ ਸਾਮਵਾਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਆਂ (Justice) ਨਾਲ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਲਈ, ਉਤਪਾਦਿਤ ਵਸਤਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀ ਦੀ ਵੰਡ ਲਈ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਆਪਣੇ ਉਤਪਾਦਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਰਕੀਟ ਆਰਥਿਕਤਾਵਾਂ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਉਦਾਰਵਾਦ ਨਾਲ ਵੀ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਨੇ ਨਜਿੱਠਣਾ ਹੈ। ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਸਟੇਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਡਿੱਗਿਆ ਹੈ, ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਸਟੇਟ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਨਿਜੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਮਾਰਕਸੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸੰਯੋਗਾਂ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਪਰ ਸੋਧੇ ਅਤੇ ਜਟਿਲ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਵਿਚ ਅਜੇ ਵੀ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦਾ ਬਦਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।^੬

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਹਾਸ਼ੀਆਗਤ ਸਮਾਜਾਂ, ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਨਵ-ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਵਿਕਰਾਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਫਰਾਂਕੁਆ ਲਿਓਤਾਰਦ ਆਧੁਨਿਕਤਾ ਨੂੰ ਪਰਮ-ਬਿਰਤਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਤਰਆਧੁਨਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦੇ ਅਲਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਤਪੰਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬਦਲ ਰਹੇ ਸਮਾਜ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਪਰ ਸਥਾਨਕ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅਲਪ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਨਿਸ਼ਚਿਤਤਾ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰਤਾ ਯੁਕਤ ਫਾਸ਼ੀਵਾਦੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਗਏ? ਇਹ ਵੀ ਇੱਕ ਸੁਲਗਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ। ਦਿਲਿਊਜ ਅਤੇ ਗੁਆਟਰੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'Anti-Oedipus' ਵਿਚ 'ਇਡੀਪਸ' ਅਤੇ 'ਲਿਬਿਡੀਨਲ' ਸੰਕਲਪਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਡੀਪਸ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹੀ ਅਤੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜਦਕਿ ਲਿਬਿਡੀਨਲ ਪ੍ਰੇਮਾਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਲਿਬਿਡੀਨਲ ਉਰਜਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ। ਮੱਧਕਾਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਲਿਬਿਡੀਨਲ ਉਰਜਾ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਗਾਈ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੀ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਇੱਕੀਵੀਂ

ਸਦੀ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਵਿੱਦਿਅਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਕਟਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਪਰਿਪੇਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਰਜਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਰੈਡਰਿਕ ਜੇਮਸਨ ਉਤਰਆਧੁਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਯੁੱਗ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਰਥਸ਼ਾਸਤਰ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹੋਏ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਦਲਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਰਿਟੀਕ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਿਟੀਕ ਵਿਚ ਉਹ Mode of Production ਨੂੰ Cultural Dominant ਵਜੋਂ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਪੇਤਲਾਪਣ/ਭੂੰਘਾਈਗੀਣਤਾ (depthlessness) ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਭਿਆਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਵਿਰਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਕਾਵਿ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦੀ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਮਾਡਲਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਸੇ ਤੀਸਰੇ ਬਦਲ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, 2003, ਪੰ. 35
2. ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ (ਡਾ.), ਖਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸੰਕਲਪ, ਖੋਜ ਪਤ੍ਰਿਕਾ, ਅੰਕ 48, ਸਤੰਬਰ 1998, ਪੰ. 2-3
3. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਬਾਣੀ ਸੰਸਾਰ, 2013, ਪੰ. 10
4. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਵਿਸ਼ਵ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, 2003, ਪੰ. 38-39
5. ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਗਰੇਵਾਲ, ਪੰਜਾਬੀ ਆਲੋਚਨਾ ਦੇ ਅਵਚੇਤਨੀ ਪਾਸਾਰ, ਸੰਪਾ.ਬਲਕਾਰ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਪੰ. 23
6. ਗੁਰਭਗਤ ਸਿੰਘ (ਡਾ.), ਯੱਕ ਦੈਰਿਦਾ, ਪੰ. 60

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ

ਡਾ. ਕਮਲਜੀਤ ਸਿੰਘ¹

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਲੁਬਾਣਾ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ 'ਲਾਧੋ ਰੇ' ਕਰਕੇ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦਾ ਅਨੰਨ ਭਗਤ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕੰਮ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਅਹਿਮ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ।¹ ਉਸਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ, ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੱਦੀ ਦੇ 22 ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਨਹਿਰੀ ਪੰਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ।² ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਪਿੰਡ ਮੋਟਾ ਟਾਂਡਾ ਪਰਗਣਾ ਮੁਜਫਰਾ ਬਾਅਦ (ਕਸ਼ਮੀਰ) ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾਸੇ ਸ਼ਾਹ, ਦਾਦਾ ਅਰਥਾ ਤੇ ਪੜਦਾਦਾ ਬੰਨਾ ਵੀ ਚੰਗੇ ਸ਼ਰਧਾ ਵਾਲੇ ਸਿੱਖ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਜਨਮ 1589 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸਭਰਾਈ ਸੀ। ਜਦ ਛੇਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਸੱਤਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਿੰਡ ਟਾਂਡੇ ਰਹੇ।⁴ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਵਡੇਰੇ ਬੋਹੜ ਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਸਾਉਣ ਜੀ ਸਨ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਹ ਪੇਲੀਆ ਗੋਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਸਨ।⁵ ਪੇਲੀਏ ਲੁਬਾਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਸ਼ਪ ਗੋਤੀ ਸਦਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਲੋਕ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਪੀਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਕੱਪੜੀ ਪਹਿਣਦੇ ਸਨ।⁷ ਅਕਬਰ

1) ਅਸਿਟੈਂਟ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਮਾਤਾ ਗੁਜਰੀ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ

ਦੀ ਸੁਲਹਕੁੱਲ ਨੀਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾ ਕੇ ਪੰਜਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।⁷ ਜਿਹੜੀ ਨੀਤੀ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਅਪਣਾਈ ਉਹ ਨੀਤੀ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਰਾਜਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਸੀ।⁸

ਸੱਤਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਰਾਏ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਥਾਪ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਗੁਰਗੱਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਸਨੇ ਗੱਦੀ ਲਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਈ ਮਸੰਦ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪੱਖੀ ਬਣਾ ਲਏ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਕਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਸੰਦਾਂ ਨੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਦੀ-ਮਸ਼ੀਨੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖ ਪਿਛਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਮ ਰਾਏ ਨੂੰ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣਾ ਮਾਮਲਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਸ ਵੱਲ ਕਾਫੀ ਨਰਮ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੋਨੇ ਧੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਰਾਮ ਰਾਏ ਦਿੱਲੀ ਗਿਆ ਪਰ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਮਨਾਉਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲੱਗਣ।

ਮਿਰਜਾ ਰਾਜਾ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਾਏਸੀਨਾ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬੰਗਲੇ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸੱਦ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਔਕੜ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।⁹ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਚੇਚਕ ਦੀ ਹਵਾ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ ਅਤੇ 30 ਮਾਰਚ 1664 ਈਸਵੀਂ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ। ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪੰਜ ਪੈਸੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਾਰੀਅਲ ਲੈ ਆਓ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਸਮਗਰੀ ਆ ਗਈ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਪਣੀ ਸੱਜੀ ਬਾਂਹ ਹਿਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ, ‘ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ’। ਜਿਸ ਦਾ ਭਾਵ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਾਨਸ਼ੀਨ

ਬਾਬਾ ਬਕਾਲੇ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਦੋ ਪੋਤਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਕੋਂ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਬਾਬਾ ਹੀ ਸਨ।¹⁰ ਅਗਸਤ 1664 ਈਸਵੀਂ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਘਾ ਮਲ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਣੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਸਮਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਬਕਾਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਬਾਬਾ ਬੁੱਢਾ ਜੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸਨ ਨੇ ਗੱਦੀ ਨਸ਼ੀਨੀ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ।¹¹

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ 8 ਅਕਤੂਬਰ 1664 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਪੁੱਜੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਬੇਟੇ ਲਾਲ ਚੰਦ, ਚੰਦੂ ਲਾਲ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪਤਨੀ ਸਲੋਜਨੀ ਸਨ। ਉਹ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਉਸ ਦਾ ਵਪਾਰ ਜਲ ਅਤੇ ਥਲ ਦੋਹਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਸੂਰਤ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਲਾਗੇ ਉਸ ਦਾ ਕੀਮਤੀ ਸਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਜਹਾਜ਼ ਭਿਆਨਕ ਤੂਫਾਨ ਵਿੱਚ ਘਿਰ ਗਿਆ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਗਾਉਣ ਤੇ ਵੀ ਟਿਕਾਣੇ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਜਤਨ ਕਰੇ ਉਸ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਰੇਤੇ ਵਿੱਚ ਧਸੀ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਧਰ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਨੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕਾ ਉਸ ਦਾ ਜਹਾਜ਼ ਬੰਨੇ ਲੱਗਾ। ਦਸਵੰਧ ਅਤੇ ਸੁਖਣਾਂ ਦੀ ਰਕਮ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ। ਉੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ, ‘ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ’, ਆਖ ਕੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਪਹੁੰਚਿਆਂ ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉੱਥੇ 22 ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ।¹²

ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਘੋਖਿਆ, ਪਰਖ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੱਚ ਅਤੇ ਹੱਕ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਹੱਕ ਕੇਵਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਾ ਹੀ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੱਲਾ ਫੇਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੁਬਾਣਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ, ‘ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ’, ‘ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ’।¹³ ਆਖਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਬੇੜਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਆਪਣੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ।

ਉਹ ਵਣਜਾਰਿਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਸੀ। ਉਸ ਪਾਸ ਬਹੁਤ ਬੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਹ ਪੂਰੇ ਪੈਸੇ ਵਾਲਾ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕਠਿਆਂ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਧੀਰਮੱਲ ਦੇ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਤੋੜਿਆ ਅਤੇ ਪਛਾੜਿਆ। ਇਉਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਕੁੱਟ ਭਜਾਇਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ।¹⁴ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਸਪਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਭਰਮ ਭੁਲੇਖੇ ਵਿੱਚ ਨਾ ਪੈਣਾ। ਸੱਚੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਧਰ ਉਧਰ ਭਟਕਣ ਦੀ ਹੁਣ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।¹⁵

ਇਹ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਮੁਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੋਖੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੰਗਾਰ ਸੀ। ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰੀ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਖੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ।¹⁶ ਗੁਰਿਆਈ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸੰਭਾਲ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਖੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਜਾ ਕੇ ਨਤਮਸਤਕ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਦੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਅਤੇ ਮੁਖੀ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਅਕਤੂਬਰ - ਨਵੰਬਰ 1664 ਵਿੱਚ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋਏ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਸੋਢੀ ਹਰ ਜੀ ਆਦਿ, ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਉੜੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਆਦਿ ਮੁਖੀ ਸਿੱਖ ਸਿੱਧੇ ਐਕਸ਼ਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਮੇਤ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜਬਰਦਸਤੀ ਖੋਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ।¹⁷

ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੱਲਾ, ਵੇਰਕਾ, ਘੂਕੇ ਵਾਲੀ, ਗੁਰੂ ਕਾ ਬਾਗ, ਸਠਿਆਲਾ, ਖੇਮ ਕਰਨ, ਖਡੂਰ ਸਾਹਿਬ

ਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਗਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਝੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੌਰਾਨ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਆਪਣੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਸਹਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਮਾਝੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੁਰੂ ਜੀ 1665 ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਆਬੇ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡਾਂ ਜਿਵੇਂ ਚੋਹਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਪਲਾਹੀ ਨਗਰ, ਚੱਕ ਗੁਰੂ, ਦੁਰਗਾਪੁਰ ਅਤੇ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਪਰੰਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਮੁੱਚੇ ਲਾਉ ਲਸ਼ਕਰ ਸਮੇਤ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਖੇ ਮਈ 1665 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।¹⁸

ਕੀਰਤਪੁਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤ ਬਹੁਤਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸ਼ਰਧਾ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਕੀਮਤੀ ਭੇਟਾਵਾਂ ਲੈ ਕੇ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰਤਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰ ਖਾਤੇ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਲਾ ਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲਵਾਣਾ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਕੀਰਤਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ ਲਾਗੇ ਮਾਖੋਵਾਲ ਵਾਲੀ ਜਮੀਨ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਜਮੀਨ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਨੇ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਾਇਆ। ਇਸ ਮਾਖੋਵਾਲ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਵਸਾਇਆ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਇੱਕ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੱਧਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਵਪਾਰੀ ਸੀ। ਉਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਉਹ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੱਠਵੀਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਵਿਖੇ 22 ਗੁਰਗੱਦੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਿਹੜੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਭਾਈ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਉਹਨਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ, ਘੋਖ ਕੇ, ਪਰ ਖ ਕੇ, ਹੱਕ ਅਤੇ ਸੱਚ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਪੱਲੂ ਫੇਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਲੁਬਾਣਕੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ, ‘ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ’, ‘ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ,’ ਦਾ ਹੋਕਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਮਗਲ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ

ਦੋਖੀਆਂ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਗੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਉਹ ਬਾਬਾ ਬਕਾਲਾ ਤੋਂ ਮਾਥੇਵਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਲਾਓ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਸਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿੱਖ ਵਾਲੀ ਸੀ।¹⁹

ਹਵਾਲੇ

1. ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ, ਸੁਜਲਾਨਾ ਪਬਲਿਸ਼ਰਜ਼, ਜਲੰਧਰ 1975, ਪੰਨਾ 77.
2. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰ, ਬਾਬਾ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਖ ਜਗਤ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਸੇਵਾ, 'ਗੁਰੂ ਲਾਧੋ ਰੇ', ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅੰਕ, ਲੁਬਾਣਾ ਸੇਵਕ, ਅਕਤੂਬਰ 2006, ਪੰਨਾ 34.
3. ਗੁਲਚਰਨ ਸਿੰਘ, ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਲੁਬਾਣਾ, ਪੰਨਾ 77.
4. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਨੇਹੀ' ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ - ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸੰਪਾਦਕ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 1997, (ਦੁਬਾਰਾ ਛਪੀ) ਪੰਨਾ 194-195.
5. ਸਾਖੀ 20 ਸਾਖੀ ਮੱਖਣ ਸ਼ਾਹ ਵਣਜਾਰੇ ਦੇ ਬਕਾਲੇ ਆਲੇ ਕੀ ਚਾਲੀ, ਭੱਟ ਵਹੀ ਤੋਮਰ ਬਿੰਜਲਉਂਤੋ ਕੀ, ਗੁਰੂ ਕੀਆ ਸਾਖੀਆਂ, ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਈ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਪਿਆਰਾ ਸਿੰਘ ਪਦਮ ਸਿੰਘ ਬ੍ਰਦਰਜ਼, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 2014, ਦੁਬਾਰਾ ਛਪੀ, ਪੰਨਾ 67.
6. ਐਮ.ਏ. ਰੋਜ਼, ਏ ਗਲਾਸਰੀ ਆਫ ਦੀ ਟ੍ਰਾਈਬਜ਼ ਐਂਡ ਨਾਰਥ - ਵੈਸਟ ਫਰੰਟੀਅਰ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ, ਜਿਲਦ 3, ਪੰਜਾਬ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ, ਪਟਿਆਲਾ 1970, ਪੰਨਾ 3.
7. ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਿੰਘ. 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ,

ਸੰਪਾਦਕ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਟਿਆਲਾ, 1997, ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਛਪੀ, ਪੰਨਾ 1.

8. ਮੁੱਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਹਾਦਰ - ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 44.
9. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਡਾਕਟਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ (1469-1765), ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ, ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ 2016 (ਛੇਵਾਂ ਸੰਸਕਰਨ) ਪੰਨਾ 48-49.
10. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁਰ ਅਸਰ', 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ - ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸੰਪਾਦਕ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 37.
11. ਭਾਈ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ - ਜੀਵਨ, ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਪੁਰ ਅਸਰ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ - ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸੰਪਾਦਕ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 39.
12. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੀ', 'ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ - ਜੀਵਨ, ਸੰਦੇਸ਼ ਤੇ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਸੰਪਾਦਕ ਤਾਰਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਨਾ 54.
13. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗਜਟ, ਦਸੰਬਰ 1975, ਪੰਨਾ 16.
14. ਮੁੱਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ - ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 64.
15. ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਤਬੀਰ ਸਿੰਘ, 'ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਕੀ', ਪੰਨਾ 57.
16. ਬਲਵਤਿ ਸਿੰਘ ਬੋਹੜੂ, 'ਸ਼ਿਕਲੀਗਰ, ਵਣਜਾਰੇ ਅਤੇ ਸਤਨਾਮੀਏ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਾਰ ਲੈਣੀ ਪੰਥਕ ਫਰਜ਼', ਆਵਾਜ਼-ਏ-ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ 28.
17. ਮੁੱਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ - ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 65-66.
18. ਮੁੱਖਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ - ਇਤਿਹਾਸ

ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 68-69.

19. ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ - ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਪੰਨਾ 65-66.
20. ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ, ਲੁਬਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 1966, ਪੰਨਾ 221.

ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਜ਼ਲ - ਇੱਕ ਝਾਤ

ਜਸਮੀਤ ਕੌਰ¹

ਸ਼ੋਧਸਾਰ:- ਇਹ 'ਸੰਗ੍ਰਿਹ ਲੇਖ' ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਗਜ਼ਲ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਪੰਜਾਬੀ ਗਜ਼ਲਕਾਰ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਸੰਵੇਦਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਜ਼ਲ ਰੂਪਕਾਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਪੜਾਅ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਗਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਸ ਦੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅਤਾ ਪਿੱਛੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਗਜ਼ਲ ਮੂਲ ਰੂਪ ਉਰਦੂ-ਫਾਰਸੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਬਣ ਗਈ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਗਜ਼ਲ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੀ ਗਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮੁੱਖ ਪੱਖ ਪਾਠਕਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬੀਜ ਸ਼ਬਦ: ਸੰਖੇਪਤਾ, ਸੰਵੇਦਨਾਂ, ਰਵਾਨਗੀ।

ਭੂਮਿਕਾ: ਗਜ਼ਲ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਅਲੱਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਾਗਰ ਵਿੱਚ ਸਾਗਰ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੇ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਗਜ਼ਲਕਾਰ ਬਹੁਤ ਸੰਵੇਦਨ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਮਾਲਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਾਰਨ ਉਹ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਸਲਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਸੋਚਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਆਮ ਮਨੁੱਖ ਜਿਆਦਾ ਸੋਚਦਾ ਨਹੀਂ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ, ਵਧਦੇ ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ, ਕੁਦਰਤੀ ਸੋਮਿਆਂ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਲਗਾਤਾਰ ਅਲੋਪ ਹੋਣਾ ਆਦਿ। ਅਜਿਹੇ ਮਸਲੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖ ਜੀਵਨ ਲਈ ਕਈ ਔਕੜਾਂ ਪੈਦਾ ਕਰਨਗੇ ਪਰ ਇਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਮਨ ਵਾਲਾ ਗਜ਼ਲ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਮਸਲੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅੱਗੇ ਪੇਸ਼

1) ਰਿਸਰਚ ਸਕਾਲਰ, ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਮੰਡੀ ਗੋਬਿੰਦਗੜ੍ਹ।

ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿਵੇਕਲੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੈ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਹਿਲੂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ - ਇੱਕ ਝਾਤ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਵਿ ਰੂਪ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਕਾਵਿ ਆਪਣੇ ਅਨੇਕਾਂ ਉੱਪ-ਰੂਪਾਕਾਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸਫਰ ਤਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾਵਿ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪਾਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਾਵਿ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਬਣਤਰ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਸੂਖਮਤਾ ਸਹਿਤ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨੇ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਥਾਨ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਕੁ ਦਹਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਖੇਤਰਾਂ ਅੰਦਰ ਵੀ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕਤਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਰਵਾਸੀ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਇਸ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਹੋਂਦ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ ਵੱਖਰਾ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਸੁਹਜਮਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਹੋਰ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲੋਂ ਛੇਤੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ, ਲੈਅ, ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਧੁਰਤਾ, ਸੰਖੇਪਤਾ, ਰਵਾਨਗੀ ਆਦਿ ਤੱਥ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਗ ਹਨ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਬਾਰੇ 'ਕਿਬਲਾ ਜਾ ਨਿਸਾਰ ਅਖਤਰ' ਆਪਣੇ ਕਾਵਿਕ ਸ਼ੇਅਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

“ਹਮਸੇ ਪੂਛੋ ਕਿ ਗ਼ਜ਼ਲ ਕਾ ਫਨ ਕਿਆ

ਚੰਦ ਲਫਜ਼ੋਂ ਮੇਂ ਆਗ ਛਿਪੀ ਹੋ ਜੈਸੇ ।”

ਗ਼ਜ਼ਲ ਉਰਦੂ ਫਾਰਸੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਧਾਰਨੀ ਹੈ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਇਸ ਕਾਵਿ ਸਿਨਫ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ ਨਿਖਾਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਰੂਪ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ

ਹੈ।

ਉਸਤਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ

ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਨਾਮ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ, ਫਿਰ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਪੁਰਹੀਰਾਂ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਸਤਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਹੈ।

ਉਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਤਕਨੀਕੀ ਪੱਖ ਦੀ ਚੋਖੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਅਤੇ ਮੁਹਾਤਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਦੇਸ਼ਾਂ-ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਈ ਸ਼ਾਇਰ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਕਿਤਾਬੀ ਨਹੀਂ ਜ਼ਿਹਨੀ ਹਨ।

ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਲਫਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਖੀਰਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਕਦਮ-ਦਰ-ਕਦਮ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਅੱਜ ਉਸਤਾਦ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਵਜੋਂ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਗਸਤ 1985 ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਲੋਂ ਛਪੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ 'ਗ਼ਜ਼ਲ - ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ' ਦੇ ਪੰਨਾਂ ਨੰਬਰ 394 ਉੱਪਰ ਉਘੇ ਪੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਨਾਮਵਰ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲਗੋ ਢਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਵੀ ਹੈ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢੱਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੰਝ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰ ਸਹਿਜ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ

ਵਤਨ ਤੋਂ ਦੂਰ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਟੁੱਟਦਾ ਜਿਹਾ ਕੀ ਹੈ?

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਸਹਿਜ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਦਰਦ ਬੇਗ਼ਾਨੀ ਧਰਤੀ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਬਿਤਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਅਜੋਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਵਧ ਰਹੇ ਆਰਥਿਕ ਪਾੜੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ

**“ਤੁਸੀਂ ਸੁੱਤੇ ਹੋ ਮਹਿਲਾਂ ਵਾਲਿਓ ! ਮੁਖਤਾਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ
ਅਸੀਂ ਫਿਰਦੇ ਆ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਕਾਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ।”**

ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਦ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੋਏ ਵਰਤਾਰੇ ਕਾਰਨ ਅੱਜ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ:-

**“ਬੱਤੀਆਂ ਦਿਨੇ ਵੀ ਹੁਣ ਬਾਲਦੇ ਨੇ ਲੋਕ
ਆਪਣੇ ਦਿਲਾਂ ਦਾ ਡਰ ਟਾਲਦੇ ਨੇ ਲੋਕ”**

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਰਵਾਇਤੀ ਰੂਪ ਜੋ ਕਿ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਸੂਖਮ ਪਹਿਲੂ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ, ਦਰਦ, ਤੜਪ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ, ਪੂੰਜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਦ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮਾਨਸਿਕ ਦਵੰਦ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਅਧਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਸਦਕਾ ਅੱਜ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਹਿਤ ਦੇ ਅਨਮੋਲ ਖਜ਼ਾਨੇ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਲਈ ਚਾਨਣ ਮੁਨਾਰਾ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਗ਼ਜ਼ਲ-ਜਨਮ ਤੇ ਵਿਕਾਸ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1995
2. ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜ਼ੁਬਾਨ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਆਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2019
3. ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਪੈਲ ਪਾਈ ਪੰਜ ਆਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਜਲੰਧਰ, 2019
4. ਇੱਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਪਾਣੀ ਮੈਲਾ ਮਿੱਟੀ ਗੋਰੀ, ਲੋਕ ਮੰਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੁਰਹੀਰਾਂ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, 1992
5. ਹਰਮੀਤ ਸਿੰਘ ਅਟਵਾਲ, ਅਦੀਬ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਗਈ, ਐਵਿਸ ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ, ਦਿੱਲੀ
6. ਅੰਬ ਦੁਸਹਿਰੀ ਚੂਪਣ ਆਏ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, 2008.

Equity and Access Issues in Urban Domestic Water Supply in India: A Case study of Bengaluru City

Dr. Jasdeep Kaur¹

ABSTRACT

The National Water Policy of 2002 and 2012 also gave primacy to water for drinking purposes. Although the national and state governments have promulgated several acts regarding drinking water supply, neither the State Water Policies nor the National Water Policies (Government of India, 1987, 2002, and 2012) on which they are based, legally guarantee the right to drinking water. The right to safe water is not stated in the Constitution but Indian courts have interpreted the constitutional right to life as including the right to clean and sufficient water (Sangameswaran, 2007). Annual groundwater availability and extraction in rural and urban areas of Bengaluru show that groundwater recharge rates significantly lag extraction rates. Introducing NRW reduction schemes could lead to a decline in groundwater recharge. To counterbalance this, the city must prioritize investments in rainwater harvesting. This option proves more viable both in terms of economics and prudent energy use compared to importing additional surface water.

Key Words: Access, Equity, Drinking, Water, Conservation.

1. INTRODUCTION

The right to safe water is not stated in the Constitution but Indian courts have interpreted the constitutional right to life as including the right to

1) Assistant Professor, Deptt of Economics, Khalsa College for Women, Sidhwan Khurd, Ludhiana

clean and sufficient water (Sangameswaran, 2007). The National Water Policy of 2002 and 2012 also gave primacy to water for drinking purposes. Although the national and state governments have promulgated a number of acts regarding drinking water supply, neither the State Water Policies nor the National Water Policies (Government of India, 1987, 2002 and 2012) on which they are based, legally guarantee the right to drinking water.

2.1 billion people globally do not have access to clean, safe drinking water. These numbers are expected to increase by climate change and rapid population growth. Millions of women and children spend 3 to 6 hours daily to collect water from the distant and polluted sources. The time it takes to walk the average 3.7 miles for clean water is time, not spent on generating income, caring for family members, or attending school. 3.4 million people die each year from scarce and contaminated water sources. At any given time half of the world's hospital beds are occupied by patients suffering from diseases associated with lack of access to clean drinking water (WHO, 2017). Only 0.5 percent of water on earth is useable available freshwater and climate change is dangerously affecting that supply too. Sea-level rise is projected to extend salinization groundwater, decreasing freshwater availability for humans and ecosystems in coastal areas. Water Quality is also affected by climate change, as higher water temperatures and more frequent floods and droughts are projected to increase many forms of water pollution.

2. OBJECTIVES:

- To review the access and equity aspects of drinking water in urban India.
- To review the Bengaluru water crisis.

To suggest the measures to conserve water in houses.

3. ACCESS AND EQUITY ASPECTS OF DRINKING WATER IN URBAN INDIA

3.1 Population Covered with Water Supply in Urban Areas

The population of India is witnessing a continuous increase. As per the Census of India, the total population was 439.23 million in 1961 which increased to 844.32 million in 1991 further to 1210.19 million in 2011 and 1441.72 million in 2024. (Table 1). The rate of growth of urban population was much higher due to migration of people from rural to urban areas.

In 1961, the proportion of urban population in the total population was 17.97 percent and it went up to 25.72 percent in 1991, 31.16 percent in 2011 and 36.80 percent in 2024. A continuous effort was made to supply the drinking water to the urban population through various policies and programmes. A remarkable achievement has been made but still a portion of the urban population is devoid of safe drinking water. By 1971 about 82 percent of urban population was availing the facility of institutional drinking water supply which increased to 84, 89, 94 and 98 percent in 1991, 2001, 2011 and 2024 respectively as shown in Table 1.

Table 1: Percentage of population covered with water supply in India

<i>Year</i>	<i>Total population (million)</i>	<i>Urban population (million)</i>	<i>Rural population (million)</i>	<i>Percentage of urban population to total population</i>	<i>Percentage of rural population to total population</i>	<i>Percentage of population covered with water supply</i>
1961	439.23	78.94	360.29	17.97	82.03	N.A.
1971	598.15	109.11	489.04	18.24	81.76	82
1981	683.32	159.00	524.32	23.26	76.74	78
1991	844.32	217.11	627.21	25.72	74.28	84
2001	1027.01	285.35	741.66	27.78	72.22	89
2011	1210.19	377.10	833.09	31.16	68.84	94
2024	1441.72	530.38	911.34	36.80	63.20	98

N.A.-Not Available

Source:

1. Census of India 1961, 1971, 1981, 1991, 2001, 2011
2. www.censusindia.gov.in
3. www.statista.com

The proportion of urban population to total population has been increasing in each successive Census. The increase in proportion of urban population is due to combination of factors, such as, migration of people from rural areas and due to rate of growth of urban population. This rapid change in urbanization leads to life style changes, modernization and more demand for infrastructural facilities etc. The proportion of rural population to total population has been decreasing in each successive census. The decrease in proportion of rural population is due to changes in urban life styles and more demand for infrastructural facilities. The proportion of rural population to total population was 82.03 percent in 1961 which fell to 76.74 in 1981 then further to 68.84 and 63.20 percent in 2011 and 2024. The rate of urbanization of India according to Census 2011 was 2.4 percent. The rate of urbanization of Punjab was 0.29 percent in 1961-71 which increased to 1.54 in 1971-81, declined to 0.65 in 1981-91 and again in 1991-2001 it increased to 1.38 percent (Table 2). Similarly, other states rate of urbanization kept on fluctuating in different census years. The state wise urbanization rate for 2001-11 was not available due to non-availability of migrating population figures.

3.2 Access to Water Supply in Urban Areas in Different States

Although at macro level, 84 percent of the urban households were covered

with the drinking water supply in 1991 and in 2001 and 2011 it increased to 89 and 94 percent respectively, yet the coverage across the States/UTs differed. In 1991 the coverage of urban population with water supply was less than 75 percent in States/UTs of Andhra Pradesh, Assam, Bihar, Goa, Kerala, Manipur, Mizoram, Nagaland, Orissa, Tamil Nadu, Tripura and Lakshadweep while in 2001 Andhra Pradesh, Bihar, Tamil Nadu and Tripura were able to provide more than 85 percent urban population coverage of drinking water and Goa was able to provide 75-85 percent urban population coverage of drinking water (Table 3). In 1991, the States/UTs of Arunachal Pradesh, Karnataka, Madhya Pradesh, Meghalaya, Rajasthan, Uttar Pradesh and West Bengal were able to provide 75-85 percent urban population coverage of drinking water facility while in 2001 except Meghalaya all other States/UTs were able to provide more than 85 percent coverage to their urban residents. In more than 85 percent coverage of urban population the number of States/UTs was less in 1991 where as in 2001 majority of States/UTs were boaster of providing more than 85 percent urban population coverage of drinking water services. In 2001 the coverage of urban population with water supply was less than 75 percent in States/UTs of Assam, Jharkhand, Kerala, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Orissa and Pondicherry and in 2011 except Tripura all other states access to water supply remained same. In 2001, Goa was able to provide drinking water to 75-85 percent urban population and in 2011, even Goa alongwith the States/UTs of Himachal, Punjab, Uttar Pradesh, Haryana, Bihar, Sikkim, West Bengal, Chhatisgarh, Gujarat, Andhra Pradesh, Karnataka and TamilNadu were able to provide water supply to more than 85 percent urban population. The States/UTs of Jammu and Kashmir, Rajasthan, Arunachal Pradesh, Madhya Pradesh, Maharashtra slipped back in 2011 in

the 75-85 percent population coverage of drinking water while in 2001 these states were providing water supply to more than 85 percent population.

Table 2 : Trends in urbanization in major states of India : 1961-2011

<i>India/States</i>	<i>UrbanPopulationPercentage</i>						<i>RateofUrbanization*</i>			
	<i>1961</i>	<i>1971</i>	<i>1981</i>	<i>1991</i>	<i>2001</i>	<i>2011</i>	<i>1961-71</i>	<i>1971-81</i>	<i>1981-91</i>	<i>1991-2001</i>
AndhraPradesh	17.44	19.31	23.32	26.89	27.30	33.49	1.02	1.88	1.43	0.15
Assam	7.21	8.82	9.88	11.10	12.90	14.08	2.01	1.14	1.16	1.51
Bihar	8.43	10.00	12.47	13.14	13.35	11.30	1.71	2.21	0.53	0.15
Gujarat	25.77	28.08	31.10	34.49	37.36	42.58	0.86	1.02	1.03	0.80
Haryana	17.23	17.67	21.88	24.63	28.92	34.79	0.25	2.14	1.18	1.61
HimachalPradesh	6.34	6.99	7.61	8.69	9.80	10.04	0.98	0.86	1.32	1.20
Jammu&Kashmir	16.66	18.59	21.05	23.83	24.81	27.21	1.10	1.24	1.24	0.40
Karnataka	22.33	24.31	28.89	30.92	33.99	38.57	0.85	1.73	0.68	0.94
Kerala	15.11	16.24	18.74	26.39	25.96	47.72	0.72	1.44	3.42	-0.16
MadhyaPradesh	14.29	16.29	20.29	23.18	24.82	27.63	1.31	2.20	1.33	0.69
Maharashtra	28.22	31.17	35.03	38.69	42.43	45.23	0.99	1.17	0.99	0.92
Orissa	6.32	8.41	11.79	13.38	14.99	16.68	2.85	3.38	1.26	1.14
Punjab	23.06	23.73	27.68	29.55	33.95	37.49	0.29	1.54	0.65	1.38
Rajasthan	16.28	17.63	21.05	22.88	23.39	24.89	0.80	1.77	0.83	0.22
TamilNadu	26.69	30.26	32.95	34.15	44.04	48.45	1.25	0.85	0.36	2.54
UttarPradesh	12.85	14.02	17.95	19.84	21.02	22.28	0.87	2.47	1.00	0.58
WestBengal	24.45	24.75	26.47	27.48	27.97	31.89	0.12	0.67	0.37	0.18

*The increase in the proportion of urban population over time, calculated as the rate of growth of the urban population minus that of the total population. Positive rates of urbanization result when the urban population

grows at a faster rate than the total population.

Source: www.Iussp.org

Table 3 : Access to water supply in urban areas (Status as on 1991, 2001 and 2011)

<i>Provided with water supply (in percentage)</i>	<i>States/UTs (Status as on 1991)</i>	<i>States/UTs (Status as on 2001)</i>	<i>States/UTs (Status as on 2011)</i>
Low: Less than 75 percent	Andhra Pradesh, Assam, Bihar, Goa, Kerala, Lakshadweep, Manipur, Mizoram, Nagaland, Orissa, Tamil Nadu,	Assam, Jharkhand, Kerala, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Orissa, Pondicherry	Assam, Jharkhand, Kerala, Manipur, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Orissa, Tripura
Medium: Between 75 percent and 85 percent	Arunachal Pradesh, Karnataka, Madhya Pradesh, Meghalaya, Rajasthan, Uttar Pradesh, West Bengal	Goa	Arunachal Pradesh, Jammu and Kashmir, Madhya Pradesh, Maharashtra, Rajasthan
High : More than 85 percent	Andaman and Nicobar Islands, Chandigarh, D&N, Haveli, Daman & Diu, Delhi, Gujarat, Haryana, Himachal Pradesh, Maharashtra, Pondicherry, Punjab, Sikkim	Andhra Pradesh, Arunachal Pradesh, A&N Islands, Bihar, Chandigarh, Chhattisgarh, Delhi, Gujarat, Haryana, Himachal Pradesh, Jammu & Kashmir, Karnataka, Madhya Pradesh, Maharashtra, Punjab, Rajasthan, Sikkim, Tamil Nadu, Tripura, Uttar Pradesh, Uttarakhand, West Bengal	Andhra Pradesh, Bihar, Chhattisgarh, Gujarat, Goa, Himachal, Haryana, Karnataka, Punjab, Sikkim, Tamil Nadu, Uttar Pradesh, West Bengal

Source : Statistical Abstract of India 2005-06, 2013-14.

3.3 Water availability in Class Icities

Table 4 and 5 showed the per capita water availability in India and the class Icities of different states of the country. Per capita water availability keeps on decreasing year wise. In the year 1991 the per capita water availability was 2209 cubic meter per year which further fell to 1816 and 1545 cubic meter in 2001 and 2011 respectively. It is expected that per capita water availability will further decrease to 1341 and 1140 cubic meter in 2025 and 2050 respectively (Table 4). Class Icities of Haryana, Karnataka, Punjab, Rajasthan, Tamil Nadu, Kerala, Madhya Pradesh, Manipur, Tripura got less than 120 liters water availability per person per day in 1997 while in 2008 except Tamil Nadu all states were better off as some were able to provide 120-160 lpcd water even some provided more than 160l pcd water to their residents. The class Icities of Andhra Pradesh, Bihar, Gujarat, West Bengal were better off as in 1997 they were able to provide 120-160 lpcd water to their residents and in 2008 some more States/UTs like Haryana, Karnataka, Jammu & Kashmir, A&N Islands, Madhya Pradesh, Tripura, Meghalaya, Mizoram Nagaland, Pondicherry joined this range. If we see water availability over 160l pcd, there in it came to light that in 1997 very less number of states/UTs were able to provide this much of water where as in 2008 out of total States/UTs approximately 50 percent were able to touch this high range of over 160l pcd water availability (Table 5).

Table 4 : Per capita water availability in India

Year	Population (in Millions)	Per capita water availability (m³/year)	Percentage change from the previous year
1951	361	5177	-
1955	395	4732	-8.59
1991	846	2209	-53.31
2001	1027	1816	-17.92
2011	1210	1545	-14.92
2025	1394	1341	-26.37
2050	1640	1140	-14.98

Source: Government of India, 2011

Table 5 : Per capita water availability in Class Cities* (Status as on 1997 and 2008)

<i>Per capita water availability</i>	<i>States (Status as on 1997)</i>	<i>States (Status as on 2008)</i>
Low: Less than 120l pcd	Haryana, Karnataka, Kerala, Madhya Pradesh, Manipur, Punjab, Rajasthan, Tamil Nadu, Tripura	Andhra Pradesh, Goa, Tamil Nadu
Medium: Between 120-160l pcd	Andhra Pradesh, Bihar, Gujarat, West Bengal	A&N Islands, Gujarat, Haryana, Jammu & Kashmir, Karnataka, Madhya Pradesh, Meghalaya, Mizoram, Nagaland, Pondicherry, Tripura
High: Over 160l pcd & Kashmir, Maharashtra,	Chandigarh, Delhi, Jammu Chandigarh, Chhattisgarh, Orissa, Pondicherry, Uttar Pradesh	Assam, Bihar, Delhi, Himachal Pradesh, Jharkhand, Kerala, Maharashtra, Manipur, Orissa, Punjab, Rajasthan, Uttar Pradesh, Uttarakhand, West Bengal

** According to 1971, 81, 91 and 2001 census all towns and U.A.' have been grouped into classes according to their population size : Class I cities : Population of 1,00,000 and above.

Source : CPCB, 2009-10; Padwal, 2003.

Table 6: Population provided with water supply

<i>Population provided with water supply(percentage)</i>	<i>Study and year</i>	<i>Cities</i>
Less than 65 percent	Shaban, 2007	Hyderabad, Ahmadabad
65-75 percent	Padwal, 2003; Shaban, 2007	Delhi, Kanpur, Nagpur
75-85 percent	Padwal, 2003; Shaban, 2007	Mumbai, Kolkata, Jaipur, Pune
85 percent and above	Padwal, 2003; Sridhar, 2002	Ludhiana (Urban), Chennai, Lucknow

Source: Padwal, 2003; Shaban, 2007; Sridhar, 2002

3.4 Population Provided with Water Supply in Selected Cities

Some studies were carried out on urban water supply in some selected cities by various researchers and policy makers (Table6). Hyderabad, city of Andhra Pradesh state and Ahmadabad of Gujarat state had less than 65 percent population coverage with water supply (Shaban, 2007). About 65-75 percent population of Delhi, Kanpur and Nagpur was covered with water supply and were better place in comparison to Hyderabad and Ahmadabad (Padwal, 2003; Shaban, 2007) whereas, Mumbai, Pune, Kolkata and Jaipur households were far better as around 75-85 percent population had access to water supply (Padwal, 2003; Shaban, 2007). Ludhiana, Chennai and Lucknow households were luckier than the others as the population coverage with water supply was above 85 percent (Padwal, 2003; Sridhar, 2002).

3.5 Water Demand in India

Table 7 represents demand for water for various uses like irrigation, drinking, industry, energy and many other uses in different years. The total demand for water in the year 2010 was 710 cubic meter and which is projected to increase to 843 and 1180 cubic meter in 2025 and 2050 respectively. The demand for water keep on increasing thus shrinking supply of water makes the situation worse in the country.

Table 7: Water Demand for various uses in India

Uses/Water demand in km3 (bcm) in different years	2010	2025	2050
Irrigation	557	611	807
Drinking water	43	62	111
Industry	37	67	81
Energy	19	33	70
Others	54	70	111
Total	710	843	1180

Source: Bhat, 2014

3.6 Water Deficient Households in Different Cities

Water supply in Indian cities is neither adequate nor equity based. People try to adjust with what they get. If we take less than 100 lpcd as the criterion for defining water deficient households, approximately 65 percent of the sample households remain water deficient households (Table 8). The proportion of deficient households was highest in Kanpur approximately 75 percent households were water deficient on below 100 lpcd criteria, followed by Delhi, Madras, Mumbai, Hyderabad and Ahmadabad with 72.6, 69.4,

69.0, 63.1 and 62.0 percent households, respectively. Among the cities, covered in study (Shaban and Sharma 2007), only Kolkata has least i.e.47.3 percent of water deficient households. Area-wise classification of water deficient households shows that, as expected, the slum areas were having maximum percentage of water deficient households in all the cities in comparison to other income classes. Tap water in every home cannot be seen as an aim in itself. A transition period will be required to achieve this goal. There are so many problems encountered in equipping poor neighborhoods with adequate water supply like connection costs are too high, high percentages of unpaid bills, high rates of unbilled or fraudulent consumption, low levels of individual consumption and network maintenance costs are also high (Arthur, 2003).

Table 8 : Percentage of water deficient households in different areas (consuming below 100 lpcd) : 2007

<i>Areas</i>	<i>All 7 cities</i>	<i>Delhi</i>	<i>Mumbai</i>	<i>Kolkata</i>	<i>Hyder- abad</i>	<i>Kanpur</i>	<i>Ahmeda- dabad</i>	<i>Madras</i>
HIG	57.3	68.4	48.8	39.8	64.6	75.0	42.5	66.7
MIG	64.6	78.1	69.2	42.1	61.7	66.1	56.3	76.8
LIG	67.4	71.7	76.2	55.7	61.7	70.2	69.2	66.7
Slum	72.5	72.4	74.1	58.1	65.4	82.1	86.1	70.0
Mixed	65.5	72.0	73.1	40.5	62.0	82.8	57.8	67.3
Total	65.4	72.6	69.0	47.3	63.1	75.2	62.0	69.4

Source : Shaban and Sharma, 2007.

Table 2.1: Water requirements for various sources

Sector 3 (orbcm)	Water Demand in Km		
	2010	2025	2050
Irrigation	557	611	807
Drinking	43	62	111
Industry	37	67	81
Energy	19	33	70
Others	54	70	111
Total	710	843	118

Table 2.1: Water requirements for various sources

Sector 3 (orbcm)	Water Demand in Km		
	2010	2025	2050
Irrigation	557	611	807
Drinking	43	62	111
Industry	37	67	81
Energy	19	33	70
Others	54	70	111
Total	710	843	118

4. WATER CRISIS IN BENGALURU CITY

Table 9 represents annual groundwater availability and extraction in rural and urban areas of Bengaluru showing that groundwater recharge rates significantly lag extraction rates. The annual groundwater availability in

rural areas was 189.24, 199.21, 183.31, 196.68 and 188.11 whereas extraction is 250.51, 245.56, 251.83, 287.18 and 289.69 in 2013, 2017, 2020, 2022 and 2023 respectively. Somewhat same situation prevailed in urban areas as well signifying depletion of groundwater will lead to lowered water tables, increased pumping costs, drying up of wells, deterioration of water quality and reduced water availability for ecosystem and other uses.

Table 9: Annual groundwater availability and extraction in rural and urban areas of Bengaluru

Year	Rural		Urban	
	Annual Groundwater availability	Annual Groundwater Extraction	Annual Groundwater availability	Annual Groundwater Extraction
2013	189.24	250.51	125.68	188.54
2017	199.21	245.56	127.65	183.58
2020	183.31	251.83	158.62	219.93
2022	196.68	287.18	212.18	319.19
2023	188.11	289.69	213.46	321.98

Source: Kulranjan et.al., 2023.

Table 10: Water demand and supply gaps

Source of Supply	Water Distribution (in MLD)	Demand for uses (in MLD)	Water Consumption
BWSSB	1189	Domestic	1890
Private Borewells	1332	Commercial	205
Non Revenue water	-331	Industrial	441
		Construction	78
		Green Spaces	24
Total	2190	Total	2638

Source: Kulranjan et.al., 2023.

Table 10 depicts the water distribution and consumption in Bangalore and the analysis shows the following situation:

Total Supply= 2190 MLD

Total Demand= 2638 MLD

Gap = 448 MLD out of which 331MLD is non-revenue water and 117 MLD are real losses caused by unauthorized connections, dysfunctional water metering etc. In 2016, Bengaluru had the second highest rate of non revenue water among Indian cities. The non revenue water rate decreased from 50 percent in 2017 to the current estimated 30 percent (Deccan Herald, 2022).

Introducing NRW reduction schemes could actually lead to a decline in groundwater recharge. To counterbalance this, the city must prioritise investments in rainwater harvesting. This option proves more viable—both in terms of economics and prudent energy use—compared to importing additional surface water.

Although rainwater harvesting is mandatory, the vast majority of buildings harvest rainwater for recharge rather than direct use. A small but growing number of residents and institutions have invested in sub-surface or on-surface storage to enable them to use a substantial amount of rainwater for direct use.

5. WATER SOLUTIONS FOR CONSERVATION

Healthy, aquatic ecosystems and improved water management can lower greenhouse gas emissions and provide protection against climate hazards. Wetlands such as mangroves, seagrasses, marshes and swamps, are highly effective carbon sinks that absorb and store CO₂ helping to reduce

greenhouse gas emissions. Here are some water saving techniques that can help in water conservation at domestic level.

- Install water meters in every house to monitor usage.
- Install aerators in all taps to reduce the flow of water.
- Reduce the water flow pressure in taps and faucets.
- Use the discarded water from RO filters for cleaning purposes like washing utensils, gardening, cleaning of vehicles, etc.
- Sensitize your employees and the domestic staff on the current situation and firmly instruct them to follow steps to conserve and reduce the usage of water.
- Water rationing – if necessary, limit the water supply to some hours of the day or night in case of severe shortage.
- In case of leakage and drinking water supply pipes, please report it to the local water supply board office what is.
- Check for leakages in taps and faucets and fix them.
- Use a bucket instead of a shower for bathing.
- Time your shower to keep it under three minutes.
- Teach your children to turn off the faucets tightly after each use.
- Turn off the tap while brushing your teeth, while shampoo and condition your hair and shaving .
- Listen for dripping faucets and toilets with automatic flushes.
- Operate washing machine only at maximum capacity, instead of multiple small loads.
- Wash vegetables in a vessel partially filled with water instead of running water from the tap.
- Minimize evaporation by watering during early morning hours, when temperature is lower.

- Avoid installing ornamental water features and fountains that spray water into the air.
- Use compost along with Soil for your plants to increase water holding capacity of the soil.
- Do not use recreational water toys that require constant flow of water.
- Use a commercial car wash that recycles water.
- Avoid hose pipes or pressure cleaning system of any kind to clean vehicles.
- Reduce the frequency of cleaning the vehicles.

REFERENCES:

1. Arthur C. McIntosh (2003). Asian Water Supplies Reaching the Urban Poor. Asian Development Bank and International Water Association.
2. Bhat, A.T. (2014): An Analysis of Demand and Supply of water in India, Journal of Environment and Earth Science, Vol. 14, No. 11, pp. 67-72.
3. Census of India (1951). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.
4. Census of India (1961). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.
5. Census of India (1971). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.
6. Census of India (1981). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.

7. Census of India (1991). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.
8. Census of India (2001). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.
9. Census of India (2011). Registrar General of India, Government of India, New Delhi.
10. Central Pollution Control Board (2009-10). 'Status of Water Supply, Waste water Generation and Treatment in Class I Cities and Class II Towns of India', CPCB, New Delhi.
11. Deccan Herald. (2022, December 6). BWSSB chairperson awarded for efficient water management. Deccan Herald.
12. Government of India (1987). National Water Policy, Ministry of Water Resources, Government of India, New Delhi.
13. Government of India (2002). National Water Policy, Ministry of Water Resources, 14. Government of India, New Delhi.
14. Government of India (2012). National Water Policy, Ministry of Water Resources, Government of India, New Delhi.
15. Kulranjan, R., Palur, S. and Nesi, M. (2023): How water Flows Through Bengaluru, Urban Water Balance Report. Water, Environment, land and Livelihoods (Well) Labs at Institute for Financial Management and Resources, Bengaluru.
16. Padwal, R (2003). 'Issues of Pricing Urban Water', Dr. Vibhooti Shukla Unit in Urban Economics and Regional Development, Working Paper No.13, Mumbai.
17. Sangameswaran, P (2007). 'Review of Right to Water: Human Rights, State Legislation and Civil Society Initiatives in India', Technical

Report, Centre for Interdisciplinary Studies in Environment and Development (CISED). Bangalore, India.

18. Shaban, A and R.N. Sharma (2007). 'Water Consumption Patterns in Domestic Households in Major Cities', *Economic and Political Weekly*, Vol.27, No.23.
19. Sridhar, K.S. (2002). 'Reforming Delivery of Urban Services in Developing Countries: Evidence from a Case Study in India', National Institute of Public Finance and Policy, New Delhi.
20. Statistical Abstract of India (2005-2006). Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India, New Delhi.
21. Statistical Abstract of India (2013-2014). Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India, New Delhi.
22. WHO(2017). www.who.int/mediacentre/factsheets/fs39/en.

WEBSITES:

1. <https://www.deccanherald.com/india/karnataka/bengaluru/bwssb-chairperson-arded-for-efficient-water-management-1169383.html>
2. www.censusindia.gov.in
3. www.Iussp.org
4. www.statista.com

The Impact of Mobile Phone Usage on Attention Span among Children in Chandigarh

Dr. Rajni Thakur¹

ABSTRACT

This study explores the influence of mobile phone usage on the attention span of children in Chandigarh. With the pervasive integration of smartphones into daily life, concerns about their effects on cognitive functions, particularly among children, have grown. This paper examines how varying degrees of mobile phone usage impact children's attention spans, considering factors like screen time duration, content type, and socio-demographic influences.

1. Introduction

The ubiquity of mobile phones has brought immense convenience to modern life, facilitating instant communication, access to information, and entertainment. However, this rapid integration of technology has also raised concerns, especially regarding its cognitive impact on children. With the rise in screen time among younger populations, parents, educators, and researchers are increasingly questioning the long-term consequences on children's cognitive development, particularly attention span.

Attention span, defined as the ability to focus on a task without becoming distracted, is crucial for learning and academic success. In recent years, studies have suggested that excessive mobile phone usage

1) Assistant Professor in English, Government College of Education, Sector 20D, Chandigarh.

may negatively affect children's ability to concentrate, leading to reduced academic performance and social challenges. Fast-paced media, constant notifications, and the allure of interactive apps contribute to fragmented attention, which can hinder a child's capacity to engage in sustained mental effort.

Chandigarh, a rapidly developing city in India, presents an ideal setting for this study due to its blend of urban and semi-urban populations, varying socio-economic backgrounds, and widespread access to mobile technology. Understanding the impact of mobile phone usage on children in this specific context can offer insights into broader national and global trends. This study aims to explore how mobile phone habits affect the attention spans of children in Chandigarh, shedding light on potential cognitive, academic, and social implications.

2. Literature Review

A growing body of research highlights the negative correlation between excessive mobile phone usage and attention span in children. Radesky et al. (2016) emphasized that frequent exposure to mobile devices, especially with interactive and fast-paced content, could lead to shorter attention spans and difficulties in focusing on non-digital tasks. This is further corroborated by Christakis (2009), who argued that fast-paced media content over-stimulates developing brains, making it challenging for children to engage in activities that require sustained attention.

Prolonged screen time has also been associated with attention-related disorders. Swing et al. (2010) found that children who spent more than two hours daily on screens exhibited higher levels of attention problems, including symptoms consistent with Attention-Deficit/Hyperactivity

Disorder (ADHD). Their study suggests that the constant shifts in focus required by mobile games and social media might condition children to expect rapid stimulation, reducing their tolerance for slower-paced activities.

Socio-demographic factors also play a significant role in shaping mobile phone usage patterns among children. Twenge and Campbell (2018) highlighted how family income, parental education, and cultural attitudes influence screen time. For instance, children from higher-income families may have greater access to multiple devices but also experience more parental regulation, while children from lower-income families might use mobile phones unsupervised for longer periods. Moreover, Lauricella et al. (2015) stressed the importance of parental involvement in mitigating the negative effects of screen time. Their study found that co-viewing and guiding children's media consumption could buffer the adverse impacts on attention span. This highlights the role of the home environment in moderating how mobile phone usage affects cognitive development.

In summary, existing literature suggests a complex interplay between mobile phone usage and attention span in children, influenced by factors such as content type, screen time duration, and socio-demographic background. This study aims to build on these findings by examining the specific context of Chandigarh, offering a localized perspective on this global issue.

Recent studies have further explored the relationship between mobile phone usage and attention spans in children:

- ***Smartphone and Cognition in Children: Systematic Research Review:*** This review discusses how excessive use of mobile

devices can diminish available cognitive capacity and impair function, even when users are concentrating on a task.

- ***Impact of Smart Phone Use on Adolescence Health in India:*** This study highlights issues such as lack of focus, indiscipline, and poor academic performance among students due to rising smartphone usage.
- ***Impact of Mobile Use Amongst Children in Rural Areas of Marathwada:*** Findings indicate that excessive screen time in young children is associated with negative impacts on attention span, language development, and cognitive development.
- ***Attention Deficit Hyperactivity Disorder and Use of Mobile Phones Among Children:*** This research explores the association between mobile phone use and ADHD symptoms in children, emphasizing the need for concern.
- ***Impact of Excessive Usage of Smartphones in Kids:*** The study suggests that smartphone addiction may be a strong hypothesis for the development of attention deficit hyperactivity disorder (ADHD) in children.
- ***Mobile Phone Use by Young Children and Parents' Views on Its Effects:*** This study reveals that a significant percentage of young children use mobile phones, with usage increasing with age, and discusses parents' perspectives on this trend.
- ***Exposure and Use of Digital Media Among Under-Five Children:*** Findings show that a large proportion of under-five children have high levels of exposure to digital media, with potential implications for their attention spans and cognitive development.

These studies collectively underscore the potential adverse effects of excessive mobile phone usage on children's attention spans and cognitive development, highlighting the importance of moderated use and parental guidance.

3. Methodology

This study utilized a mixed-method approach, combining quantitative surveys and qualitative interviews. A sample of 300 children aged 8-12 years from Chandigarh schools participated. Data collection tools included standardized attention span tests and parental questionnaires regarding mobile phone usage patterns.

4. Results

The findings revealed a significant inverse relationship between mobile phone usage and attention span. Children using phones for over three hours daily scored lower on attention tests compared to those with less screen time. Content type also played a role—educational content had less negative impact than entertainment or gaming.

5. Discussion

The results align with existing literature suggesting that excessive mobile phone use impairs attention span. The overstimulation hypothesis (Christakis, 2009) explains how rapid content switching reduces the brain's ability to focus on sustained tasks. Socio-demographic data indicated that children from higher-income families had more access to mobile devices but often under better parental supervision. Parental involvement emerged as a mitigating factor. Studies by Lauricella et al.

(2015) emphasize that co-viewing and guided use can buffer negative effects. Additionally, gender differences were noted, with boys spending more time on games, correlating with higher attention deficits.

6. Conclusion

This study underscores the need for moderated mobile phone use among children to safeguard cognitive health, particularly attention span. Parental guidance and content regulation are critical in mitigating adverse effects.

References:

1. Christakis, D. A. (2009). The effects of infant media usage: what do we know and what should we learn? **Acta Paediatrica**, 98(1), 8-16. <https://doi.org/10.1111/j.1651-2227.2008.01027.x>
2. Lauricella, A. R., Wartella, E., & Rideout, V. J. (2015). Young children's screen time: The complex role of parent and child factors. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 36, 11-17. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.12.001>
3. Lauricella, A. R., Cingel, D. P., Blackwell, C. K., Wartella, E., & Conway, A. (2015). The mobile generation: Youth and adolescent ownership and use of new media. *Communication Research Reports*, 31(4), 357-364. <https://doi.org/10.1080/08824096.2014.963017>
4. Lepp, A., Barkley, J. E., & Karpinski, A. C. (2015). The relationship between cell phone use, academic performance, anxiety, and satisfaction with life in college students. *Computers in Human Behavior*, 31, 343-350. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2013.10.049>

5. Montag, C., Wegmann, E., Sariyska, R., Demetrovics, Z., & Brand, M. (2021). How to overcome taxonomical problems in the study of Internet use disorders and what to do with “smartphone addiction”? *Journal of Behavioral Addictions*, 9(4), 908-914. <https://doi.org/10.1556/2006.2020.00074>
6. Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2017). A large-scale test of the Goldilocks hypothesis: Quantifying the relations between digital-screen use and the mental well-being of adolescents. *Psychological Science*, 28(2), 204-215. <https://doi.org/10.1177/0956797616678438>
7. Radesky, J. S., Schumacher, J., & Zuckerman, B. (2016). Mobile and interactive media use by young children: The good, the bad, and the unknown. *Pediatrics*, 135(1), 1-3. <https://doi.org/10.1542/peds.2014-2251>
8. Swing, E. L., Gentile, D. A., Anderson, C. A., & Walsh, D. A. (2010). Television and video game exposure and the development of attention problems. *Pediatrics*, 126(2), 214-221. <https://doi.org/10.1542/peds.2009-1508>
9. Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2018). Associations between screen time and lower psychological well-being among children and adolescents: Evidence from a population-based study. *Preventive Medicine Reports*, 12, 271-283. <https://doi.org/10.1016/j.pmedr.2018.10.003>
10. Wang, J. L., Wang, H. Z., Gaskin, J., & Wang, L. H. (2015). The role of stress and motivation in problematic smartphone use among college students. *Computers in Human Behavior*, 53, 181-188. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.07.005>

Websites

1. ijsem.org
2. pmc.ncbi.nlm.nih.gov
3. ijpediatrics.com
4. researchgate.net
5. warse.org
6. pmc.ncbi.nlm.nih.gov

Comprehensive Approaches to Combat Aggression in Youngsters : The Role of Diet, Lifestyle Modifications, Alternative & Behaviour Therapies

Dr. Manpreet Kaur¹

ABSTRACT

Childhood aggression is a complex disorder with multiple biological, psychological and environmental risk factors. This comprehensive review addresses adolescent aggression its causes genetic basis, various theories to know its origin and management approaches like dietary measures, physical exercise, yoga, and homoeopathic therapies. This paper aims to provide a holistic account of successful interventions to reduce the aggression behaviour of adolescents. Efficiency of Yogic Practices, Homoeopathy and Diet Therapy for Management Approach of Adolescents Aggression.

Keywords: Behaviour, Aggression, Psychiatry, Biological, Physiological, Therapies

Introduction

Adolescence is a time of great physical, emotional, and social disturbances. A combination of hormonal changes, the challenge of identity formation, and environmental factors can contribute to aggression at this age. Understanding the causes of aggression by various theories and its genetic basis in adolescence are essential for enabling the design of interventions

1) Associate Professor, Deptt. of Community Medicine, Homocpathic Medical College, Abohar

which can combat aggression and raise good behaviour. Diet can be used as a tool in aggression management by ensuring that neurotransmitters are balanced, inflammation is low and blood sugars are stabilised. Diet: Nutrients and in turn Nutrigenomics are important factors in determining brain function and behavior.

Genetic Basics Aggression

Aggression get impacted by both genetic and environmental factors. The genetic heritability of aggression is estimated to be between 30% and 50%. Twin and family studies suggest that identical twins displaying more similar aggressive behaviors than fraternal twins do. Genes Associated With Agony and Frustration. There are multiple genes related to aggression, especially those that play a role in neurotransmitter regulation: MAOA Gene (Monoamine Oxidase A); Commonly referred to as the “warrior gene,” it is involved in the processing of neurotransmitters such as dopamine, serotonin and norepinephrine. A variant associated with low activity (MAOA-L) has been implicated in impulsive aggression, especially in the presence of childhood trauma.

COMT (Catechol-O-Methyltransferase) Gene: Elimination of abyproduct of dopamine metabolism. Variations affect aggression, with some associated with greater impulsivity and violent behavior. SLC6A4 (Serotonin Transporter Gene, 5-HTTLPR): Regulates serotonin reuptake. The Short allele (S-allele) is associated with increased emotional response and aggression. Dopamine Receptor Genes: DRD4 & DRD2; Variants in these genes have been implicated in impulsivity and aggression, especially in people with ADHD. AVPR1A(Arginine Vasopressin Receptor 1A Gene): Contributes to social bonding and aggression. The variants can be linked to increased aggression and dominance behaviors.

Identification of causes of aggression in adolescents

Biological Factors:

Hormonal Changes: The pubescent body also releases more hormones that influence mood and behaviour, leading to increased aggression.

Neurological Maturity: The part of the brain responsible for impulsivity and decision-making (the prefrontal cortex) that continues to develop until early adulthood and is still not fully developed in the adolescent brain.

Psychological Factors: Psychiatric Disorders: Mood disorders and conduct disorder as well as attention-deficit/hyperactivity disorder (ADHD) are associated with a higher degree of aggression among adolescents. Personality traits: Poor frustration tolerance and more impulsivity also increase the risk of aggressiveness.

Environmental Factors: Family Dynamics: Exposure to domestic violence, inconsistent discipline, and inadequate parental supervision are associated with an increase in aggressive behavior. Something Environmental: Spending time with peers who participate in aggression can encourage similar behavior. Violence in Media: Continued exposure to violent media has been shown to increase aggression in adolescents.

THEORIES ABOUT ABOUT ORIGIN OF AGGRESSION

Psychoanalytic Theory, Prothero, Underlying the pervasive tendency toward violence is placed by Sigmund Freud polygenesis, mind the aggression due to instinct the sum of the innate drive, represented primarily by the death drive (Thanatos), in a permanent struggle against the life instinct (Eros). The death instinct, in turn, is directed outward towards others and results in aggressive behavior. Frustration; Aggression

Hypothesis: Proposed by John Dollard and coworkers in 1939, this hypothesis states that frustration, blockage of goal-direct behaviour, automatically leads to aggression. Frustration over the inability to meet their goals often leads them to take aggressive actions.

Social Learning Theory: According to Albert Bandura research showed that aggression is learned through observation and imitation. Children observe aggressive responses in other people, the models and imitate these behaviours, when they see the behaviour rewarded.

Cognitive Neo association Theory: According to Leonard Berkowitz, negative emotions can arise from negative experiences, and can further lead to aggression. Pain and discomfort can sensitize people to aggression, especially in the presence of associated cues.

Excitation Transfer Theory: According to Dolf Zillmann's theory, arousal experienced in one situation can carry over to another, sometimes ending in aggression. For instance, physical exercise enhances our arousal and could subsequently potentiate a violent response to an unrelated provocation.

Social Information Processing Model: By Kenneth Dodge and others, suggests that aggressive behavior is a consequence of the way individuals process social information. People high in aggression may read ambiguous situations as hostile, and send aggressive behaviors in return. Approaches from, and based on, Biology and Neurobiology: Biological influences like genetic predispositions, hormonal influences, high testosterone levels and chemical imbalances in brain messenger molecules, serotonin have all been shown to play a role in aggressive actions. These can train brain areas involved in impulse control and emotional regulation.

ABC Model of Anger-Aggression Bidirectional-Causation: There is a positive, bidirectional relationship between anger and aggression, each can drive and escalate the other. This model highlights feedback processes between emotional states and behaviors associated with aggression.

MANAGEMENT STRATEGIES

Dietary Management:

In regulating behavior—Nutrition is no small asset. Nutritional Deficiencies: Vitamins and minerals deficiencies influence mood and behavior. Balanced diet Maintaining a healthy diet consisting of lots of fruits, vegetables, whole grains, lean protein, and omega-3 fatty acids helps in overall brain function and it may reduce aggression. These Are Nutrients That Help Reduce Aggression: Proteins (for Neurotransmitter Amino Acids): Tryptophan; Becomes serotonin (the calming neurotransmitter): Sources: Pumpkin seeds, almonds, walnuts, dairy, turkey, tofu. Tyrosine; Gets converted into dopamine (mood stabilizer; Sources: Chicken, fish, legumes, bananas; Omega-3 fatty acids (anti-inflammatory for brain health). When brain function improves, it will surely reduce impulsivity and aggression. DHA Sources: flaxseeds; chia seeds; walnut

Physical Exercise:

Physical activity has been associated with reduced aggressiveness. Exercise Management: Engaging in scheduled exercise sessions helps to alleviate more stress and boost mental health, resulting in less aggressive behaviors.

Behavioral Interventions and Psychotherapy:

Cognitive-behavioral therapy (CBT) A type of behavioral intervention it has been shown to be effective in reducing aggressive behaviours in youth. By addressing maladaptive thought patterns and behaviors, CBT provides adolescents the tools to cope with anger and frustration. CBT approaches effectively reduce aggression and improve social skills when emphasized in multimodal treatments or when they take the form of skills training. Non-Violent Resistance (NVR). In contrast, is a fuller therapeutic approach that embeds the family into their direct social network of family, friends, professionals, schools and community. The objectives of NVR are to assist parents and caregivers in developing positive authority, in using non-punitive approaches to controlling behaviour, to restore balance in the family and improve relationships. This approach is especially beneficial when the young person is resistant in therapy, like.

Pharmacotherapy:

Medications may be indicated if that document includes aggression in sufficiently strong cases and/or with co-occurring psychiatric illnesses. Serious behavioral problems like bullying, fighting, and temper outbursts are treated with mood stabilizers like lithium in severely aggressive inpatient youth. Second-generation antipsychotics are also increasingly used in outpatient youth for the treatment of overt aggression.

Alternative Therapies :

However, some alternative therapy such as yoga, mindfulness practices are studied to control aggression as complementary approaches. These practices develop self-regulation skills and reduce stress, which promote emotional well-being in adolescents. Yoga: Exploring the relationship between mindfulness, yoga exercises, and aggression. Integrated yoga

modules: An 8-week integrated yoga practice intervention reduced participants verbal aggressiveness.

Homoeopathic Approach:

Homoeopathic treatment offers gentle and deep acting solution to restore the sick to health. This means they treat the individual, not just the disease by identifying the cause whether it is emotional trauma, nutritional deficiency neurological imbalance or suppressed anger. on the basis of unique mental, physical and emotional constitution following Remedies can do well. Belladonna, Stramonium, Hyoscyamus Niger, Natrum Muraticum, Nux Vomica, Anacardium, Aconitum napellus, Staphysagria, Ignatia, Cannabis Indica, Cannabis Sativa, Arsenicum album, Platina, have been used for treatment of adolescents and children suffering from aggressive behavior. Clinical data: Homoeopathic individualized medicine has been reported to reverse disruptive behavioural disorders. As we know, Adolescent aggression is the outcome of a complex interaction of biological, psychological and environmental factors, A combination of dietary control, routine exercise, yoga routines, along with well indicated homoeopathic remedies helps to treat these in a unique manner giving an integrated solution to check the aggressive nature.

References:

1. Human aggression and violence (edited by Phillip R Shaver and Mario Mikulincer)
2. Anger Management (Ajay Bisaria)
3. Emotional Eating (Barrot Haunge)
4. Aggression a Social learning Analysis (Albert Bandura)
5. Anger Management (David Clark)
6. Calm your Mind with Food (Uma Naidoo)

Women, Identity, and Subjectivity: The Emergence of New Women As a Phenomenon in the Stories of Rabindranath Tagore

Malika Mand'

ABSTRACT

It is indisputable that the status of women in society has significantly improved compared to previous eras. Currently, women are more educated and actively participate in both politics and social spheres. They enjoy equal constitutional and legal rights alongside men. Through achieving financial independence and social empowerment, women have transcended traditional perceptions of vulnerability and subservience. However, the transformations we observe today are the culmination of extensive struggles, sacrifices, and dedicated efforts by numerous social reformers and writers. The influential role of literature in advancing women's rights within a predominantly patriarchal society is particularly noteworthy. In the Indian context, where women have historically been viewed as passive 'others' or commodities, the responsibility of literature becomes even more critical. Rabindranath Tagore, the esteemed nineteenth-century Bengali author, has created remarkable literary works, but it is his portrayal of womanhood that captivates us most. This paper will examine the short stories of the renowned Bengali writer Rabindranath Tagore, focusing on their depiction of strong female characters who are indeed ahead of their time.

Keywords: Women, Suppression, Literature, Rabindranath Tagore, Patriarchy, Gender

1) Assistant Professor of English, Nawab Jassa Singh Ahluwalia Government College, Kapurthala

Rabindranath Tagore's impact on Indian literature in English is remarkable. He was a multifaceted artist, serving as a poet, dramatist, novelist, short story writer, actor, producer, musician, painter, educator, reformer, philosopher, and critic of both life and literature. His prolific output and versatility are truly impressive. Over a span of sixty-five years, he maintained an active literary career, primarily composing in Bengali. Many of his writings were later translated into English, either by himself or by others. His oeuvre includes thirty plays, twelve novels, two thousand poems, two thousand essays, and numerous letters and lectures on a variety of topics. His works vividly reflect the social, political, cultural, and religious contexts of his time. Notably, women are central figures in much of his writing, whether in poetry, novels, plays, or stories.

Tagore's vision for India was remarkably progressive for his era, but it was his perspective on womanhood that truly distinguished his contributions. The representation of women in his literary works is notably exceptional. During the pre-independence period in India, women often lived marginalized lives, treated as commodities within a patriarchal feudal system. This societal structure severely undermined their status. Women's primary roles were confined to domestic duties, with little opportunity to engage in outdoor activities or express their thoughts and opinions. Furthermore, they were subjected to oppressive practices such as polygamy, sati, child marriage, and female infanticide. In an environment where child marriage, widow isolation, and domestic violence were commonplace, Tagore crafted female characters who possessed their own opinions, aspirations, and passions. Through his narratives, he gradually introduced women who were portrayed as equally, if not more, ambitious and intellectual than their male counterparts. Coming from a family deeply

rooted in the Bengali Renaissance, Tagore wielded his pen as a powerful tool in the struggle for freedom, placing women prominently in his works to convey a strong message of feminism.

He held a firm conviction in advocating for women's advancement, wielding his pen as a formidable instrument. His writings predominantly centered on themes of emancipation, championing women's liberation, equality, freedom, justice, power, dignity, and rights. As a progressive thinker, he often tackled audacious subjects that were well ahead of his time. Tagore illuminated the sexual desires of women, a topic that remains taboo in contemporary discourse, showcasing his liberal perspective. His female characters undoubtedly exemplify the New Woman archetype, challenging the constraints imposed by society. The term "New Woman" emerged in the late nineteenth century, initially popularized by Irish writer Sarah Grand in 1894, who described independent women advocating for radical change. English writer Quida later referenced the term in a follow-up article, while British-American author Henry James highlighted the rise of feminist, educated, independent career women in Europe and the United States. In modern contexts, such women may be referred to as liberated or feminist. Gail Finney succinctly characterizes the New Woman as one who prioritizes self-fulfillment and independence over traditional ideals of self-sacrifice, advocates for legal and sexual equality, often remains single due to the challenges of balancing equality with marriage, is more candid about her sexuality than her predecessors, is well-educated, and actively participates in the workforce.

This paper examines the female characters in Rabindranath Tagore's narratives, exploring how the author addresses various issues concerning women's existence within a predominantly oppressive

orthodox Indian society. The stories under consideration include *Chokher Bali*, *Maanbhanjan*, *The Broken Nest*, *Letter to a Husband*, *Sampati*, and *Aparichita*.

Binodini, a central character in *Chokher Bali*, is a young woman who finds herself alone following the death of her ailing husband shortly after their wedding. Intelligent and educated, she aspires to transcend the limitations imposed on widows in Bengal. Defying the stringent societal norms that dictate the behavior of widowed women, Binodini's character is compelling as she refuses to accept her predetermined fate and actively seeks what she believes she deserves. She is determined to embrace her emotional and sexual desires. Upon entering the household of Mahendra, whose wife is Ashalata, she creates significant tension. Binodini soon develops feelings for Mahendra and employs her charm and intellect to capture his affection, only to later realize that he is not deserving of her love. Despite successfully seducing Mahendra and nearly jeopardizing his marriage to Ashalata, she ultimately recognizes her error. Subsequently, she turns her attention to Bihari, Mahendra's friend, who appreciates her for her authentic self rather than her physical allure. Binodini discovers genuine love with Bihari. As the narrative progresses, she retreats to women's shelters, striving to effect change and improve the lives of widows. Binodini is acutely aware of the injustices she has faced, having been married off to an elderly, sick man who passed away shortly after their union. She underscores the significance of education when she remarks, "... If I had been uneducated, like other widows, I would have been able to easily endure society's negligence." (12)

Charulata, the protagonist in *The Broken Nest*, is a solitary housewife who develops feelings for her brother-in-law. Struggling with

the monotony of her domestic life, she expresses a desire to learn music. Her loneliness stems from her husband's demanding career, as he dedicates himself to building a publishing house. In her brother-in-law, she discovers a kindred spirit, someone who embodies creativity and the aspiration to dream. While her husband dismisses her passion for poetry and music, she ultimately finds herself falling for her brother-in-law. Their bond deepens through their mutual love for music. Although Charulata does not engage in an affair, she is innocently captivated by the attention she receives from her teacher, brother-in-law, and friend. When her husband proposes relocating to start anew, she opts to remain behind. Ultimately, her brother-in-law departs, and Charulata bravely confesses her love in front of her husband, resulting in a fractured household, aptly described as a "broken nest." Despite not receiving affirmation of her feelings from her brother-in-law, she demonstrates the courage to express her emotions, thereby voicing her innermost desires. Through Charulata's internal struggles, Tagore delves into the theme of women asserting control over their own aspirations and desires.

Giribala in *Maanbhanjan* represents a solitary housewife who endures domestic abuse, has her jewelry taken, and ultimately finds her husband eloping with his mistress, the theater actress Latika. While observing her husband's actions, she develops a fascination for the theater and its creative expression. Rather than succumbing to despair following her husband's betrayal, she transforms herself into Mandira Devi, a successful actress in a prominent play. When Latika returns with Giribala's husband to confront the actress, who has taken her place, both women are left in shock. Giribala's husband, still believing he possesses control over her as his wife, reacts with anger, while Latika feels bitterness for

sacrificing her thriving career for a man. Giribala exemplifies the notion that women need not rely on men for their identity; they can carve out their own paths to success and fulfillment by pursuing their aspirations rather than chasing after men.

Mrinmoyee in *Sampati* is a spirited and unconventional young woman who grapples with the limited choices available to women in her society. She embodies a free-spirited nature, engaging in activities that defy societal expectations for a bride-to-be. As a tomboy, she climbs trees, plays cricket with boys, and rejects the notion of wearing jewelry. She struggles to conform to the societal pressures that dictate how a woman should behave after marriage and openly questions these norms. “All the rules are wrong... Did anyone, well to find to what I like? You like me and I should follow all the rules.” Eventually, she grows fond of her husband, who respects her individuality and does not attempt to change her, allowing her to embrace their relationship on her own terms and timeline.

Mrinal, in *Letter to a Husband*, embodies the spirit of a progressive woman who chooses to leave the oppressive environment of her husband and in-laws. The narrative unfolds in an epistolary format, wherein Mrinal articulates her feelings of suffocating subordination in a letter addressed to her husband. In contrast to her elder sister-in-law, who passively accepts the patriarchal norms, and the tragic case of the orphaned Bindu, who succumbs to suicide, Mrinal’s education empowers her to resist such fate. She wields the power of the written word to challenge societal injustices. Despite her inability to prevent her sister-in-law’s younger sister from self-immolating due to a series of abusive marriages, Mrinal ultimately decides to leave her husband’s household. In a poignant letter,

she confronts her husband, condemning society for its failure to allow a woman to return to her parental home post-marriage, regardless of the circumstances surrounding the union. She also holds him accountable for stifling her talents and aspirations, perceiving her merely as a 'bahu' within the household. Mrinal comes to the realization that women are devoid of freedom in a repressive society that deems them inferior. She asserts, "I am not just the youngest daughter-in-law of your house. I am me... It took me 15 years to understand the position of women in your house and your society... I want to breathe freely now."

Kalyani, in *Aparichita*, is a young woman whose father calls off her wedding on the day of the ceremony due to the greed exhibited by the groom's uncle. She is portrayed as a courageous and independent individual who, in a notable scene, voices her opposition to the mistreatment of Indians by the British. Following the annulment of her wedding, Anupam is consumed by guilt for failing to confront his uncle's misconduct. He subsequently proposes to Kalyani again; however, she declines, stating, "After the wedding was broken, I found the real goal in my life. I found a new direction. I am responsible for hundreds of orphan girls. The smiles on their faces have given new meaning to my life. I am complete now. Now, there is no space for any regrets."

Kalyani, a character in *Aparichita*, experiences the abrupt end of her marriage on the day of the ceremony due to the avarice of the groom's uncle, Anupam. She embodies courage and independence, notably voicing her opposition to the injustices faced by Indians under British rule. Following the annulment of her wedding, Anupam is consumed by remorse for failing to confront his uncle's misconduct. He subsequently proposes to Kalyani again; however, she declines, articulating, "After the wedding

was broken, I found the real goal in my life. I found a new direction. I am responsible for hundreds of orphan girls. The smiles on their faces have given new meaning to my life. I am complete now. Now, there is no space for any relationship in my life. Furthermore, neither do I require it.”

It can be inferred that the female protagonists in Rabindranath Tagore’s narratives portray a vision of women who are resilient, self-sufficient, and assert their autonomy. A shared characteristic among these figures is their pride in their identity as women, rather than being confined to roles such as wife, mother, or daughter. Their sense of right and wrong is not dictated by societal expectations. They refuse to suppress their aspirations and desires, maintaining their passions and interests even after marriage, and are unafraid to seek acceptance and love outside the confines of matrimony. These characters confront the notions of dowry, traditional femininity, widow chastity, and familial honor. They challenge the oppressive societal norms that persist today, and it is Tagore who masterfully crafted these characters over a century ago.

References:

1. Chaudhuri, Sukanta, editor. Rabindranath Tagore: Selected Short Stories. Delhi: Oxford University Press, 2000. Print.
2. Sengupta, Kalyan. The Philosophy of Rabindranath Tagore. Routledge, 2016. Print.
3. Tagore, Rabindranath. Toward Universal Man. Asia Publishing House, Delhi, 1961. Print.
4. Tagore, Rabindranath. Binodini. East-West Center Press, Mumbai, 1964. Print.
5. Tagore, Rabindranath. The Hungry Stones and Other Stories. The Macmillan Company, Delhi, 1916. Print.

GROWTH AND TRENDS IN THE HANDICRAFT INDUSTRY OF INDIA

Megha Dua¹

Dr. Suresh Kumar Kashyap²

ABSTRACT

The paper explores the growth and trends of the handicraft industry in India, highlighting its significance in the country's cultural heritage and economic landscape. It discusses the historical evolution of Indian handicrafts, emphasizing their role as expressions of identity and narratives of tradition. Despite challenges such as competition from mass-produced goods and inadequate infrastructure, the industry has experienced substantial growth fueled by increasing demand for handmade and sustainable products, as well as government initiatives like "Make in India." The paper also addresses the importance of protecting intellectual property rights and enhancing access to capital and training for artisans. Looking ahead, the industry is poised for continued growth, leveraging digital technology, and evolving consumer preferences towards ethical consumption and authenticity. Collaboration between designers and artisans, along with support from government programs, will be crucial in ensuring the industry's sustainable development while preserving India's rich cultural heritage and improving the livelihoods of millions of artisans.

1) *Department of Economics, S.D. College, Hoshiarpur*

2) *Professor and Associate Dean, Mittal School of Business, Lovely Professional University, Phagwara*

INTRODUCTION

Rich in culture and traditions, India is well known for its artistic and cultural representation. The magic created by the laborious craftsmen of India has left the world spellbound. The Handicraft sector of India is one of the most important productive sectors of the country and is also a generator of Export revenue. The evolution of this industry is a story of resilience, innovation, and adaptation, showcasing how traditional skills and contemporary demands merge to create a thriving market both domestically and internationally [1,2].

Historically, Indian handicrafts have been much more than mere objects of beauty. They have served as expressions of identity, tools of utility, and bearers of cultural narratives. Artisans across the country, hailing from different regions, castes, and communities, have passed down their unique crafts through generations, preserving techniques and motifs while also adapting to changing times. However, the advent of industrialization and the globalization of markets introduced new challenges and opportunities. Artisans competed with mass-produced goods, navigating fluctuating demands in international markets, and embracing new materials and technologies [3,4].

Despite these challenges, the Indian handicraft industry has witnessed substantial growth over the past few decades. This growth is fueled by several factors, including an increasing demand for handmade and sustainable products in international markets, government initiatives aimed at promoting handicrafts both domestically and globally, and a growing awareness among consumers about the cultural and economic value of supporting artisan communities. Programs such as the “Make in India” initiative have highlighted the handicraft sector as a key area for

promoting Indian heritage and craftsmanship worldwide, providing platforms for artisans to showcase their work and facilitating access to global markets [4,5]. Artisans and cooperatives can now reach a global audience, bypassing traditional barriers to market entry and connecting directly with consumers interested in authentic, handcrafted products. Social media platforms and online marketplaces have become instrumental in telling the stories behind the crafts, thus adding value to the products and fostering a deeper connection between artisans and buyers [6,7].

However, the industry still faces significant hurdles, including lack of access to capital, insufficient training in business and marketing skills, and the need for more robust infrastructure to support production and distribution. There's also an urgent need for policies that protect the intellectual property rights of artisans, ensuring that traditional knowledge and cultural expressions are safeguarded against appropriation and exploitation [8,9].

Looking ahead, the trends indicate a bright future for the Indian handicraft industry, driven by a global consumer movement towards ethical consumption, sustainability, and a preference for products that tell a story. There's a growing recognition of the importance of preserving cultural heritage while also ensuring that artisans receive fair compensation for their work. Collaborations between designers and artisan communities, leveraging traditional skills to create contemporary products, are becoming more common, pointing towards a model of development that is inclusive and sustainable [1,8,9].

Overall, the Indian handicraft industry stands at a crossroads, with immense potential for growth and a significant role to play in the country's socio-economic development. By addressing existing challenges

and capitalizing on emerging opportunities, this sector can continue to flourish, bringing the beauty of Indian craftsmanship to the world while improving the livelihoods of millions of artisans across the country.

REVIEW OF LITERATUE

The following literature has been reviewed for the purpose of study. Sarkar and Manoharan (2009) in their study on the Wooden handicraft units in Saharanpur pointed out that the small and medium scale enterprises can have a benefit from the carbon markets as the harvested wooden handicraft products have an ability to lock the carbon for a long time and there is a great possibility for these benefits to increase in future. The paper also pointed out towards the increasing prospects of the carbon markets in Saharanpur.

Kaur (2011) in her study investigated into the idea of sustainability and pointed out that it is not possible to achieve the sustainability without good governance as both of them are tied together and the future role and the institutional architecture will be a major determinant for the sustainable development. The study also pointed out that the it is possible to improve the welfare of people by an improvement in the standard of living, provision of education and equal opportunities.

Kumar (2011) analysed the growth and productivity trends in Punjab's wood and wooden products industry post liberalisation and considered the role played by mechanization and technological upgradation but it however decreased the employment generation.

Marak and Singh (2014) investigated into the Corporate Social Responsibility in achieving the target of sustainability as healthy environment is considered as a key to economic development and growth.

However, lack of proper attention towards the environmental problems sustainability can lead to the degradation and depletion of the natural resource Bhat (2016) made a study to discuss the relevance of handicraft production as a means of promoting employment and development of the poorest artisans. The study pointed out that the handicraft production to a great extent depends upon the demand generated by the tourism industry and by the business activities of intermediaries. The paper highlighted the importance of involving the poor people in the development process so as to benefit them and also ensure their sustainability

Kolay (2016) explored the concept of the preservation of traditional Indian Art through the use of Virtual Media and pointed out that the new generation as the best way to carry the cultural heritage for the generations. The research process also unfolded the need of revitalization of Indian craft guilds as they were in a severe economic crisis. Bharadwaj and Afza (2017) in their study on the textile industry of India pointed out towards the contribution of the industry in terms of GDP and export earnings due to the easy availability of raw materials and the skilled labour force. The study also pointed out towards the challenges being faced by the industry.

Rather et.al(2018) investigated into the concept of minimizing the trade off between sustainability and tourism in Jammu and Kashmir. The paper tried to find out the different ways so that the alternatives can be found for turning the existing gardens of horticulture to seasonal tourist destinations and to determine the net externality of orchard tourism on environment and the welfare of people. Shafi and Yang (2018) pointed out that there is a need to explore the issues which are concerned with

the sustainability of traditional craft heritage as the tradition is a precious one and is carried from generation to generation. The study took the evidence of Pakistani Handicraft Industry and also pointed out towards various policies for the preservation of traditional craft heritage. Yadav and Mahara (2018) in their exploratory study to investigate the value chain of Saharanpur wooden carving handicraft cluster gave a number of suggestions to overcome these growth barriers.

Jabbar and Akram (2020) examined the business constraints which affect the performance of SME in Sillanwali wooden handicraft sector while highlighting the negative impact of business constraints on the growth of the firm. Sudha(2021) in her study on the wooden handicraft products explored global market trends and the challenges faced by the artisans who enter the global markets along with the suggestions for revival. Nasiretal (2021) conducted an economic analysis of the handicraft industry and further suggested policies for its promotion to reduce poverty and improve the socio-economic status of the artisans.

Table1.1 : Various items of Handicrafts in India

Sr. No.	Name of the handicraft	Items
1	Bamboo Handicrafts	Baskets, dolls, toys, chalani
2	Cane Handicrafts	Trays, baskets, stylish furniture etc.
3	Bell Handicrafts	Bells,candle stands,donari.
4	Bone and Horn Handicrafts	Birds or animal figures
5	Brass Handicrafts	Vases, table tops,ornament boxes
6	Clay Handicrafts or Pottery	Terracotta pottery,

7	Dhokra Handicrafts	Dhokra jewellery, candle stands, pen stands and different kinds of showpieces.
8	Jute Handicrafts	Bags, office stationery, bangles and other jewellery.
9	Paper Handicrafts	Paper Maiche
10	Shell Handicrafts	Conch Shell, tortoise shell and sea shell.
11	Silver Filigree or Tarakashi Handicrafts	Meenakari, Khulla Jaal flowers and leaves.
12	Weaving or Embroidery Handicrafts	Cloth production
13	Wood Handicrafts	Axes, utensils, lamp shades, candle stands, jewellery boxes, bangle holders.

Source: Compiled by author(s)

RESEARCH METHODOLOGY:

The research paper is descriptive and is based on secondary data which has been collected from various research papers, journals, e-books and reports of Ministry of Textiles. The collected data has been analysed by the use of graphs.

FINDINGS AND ANALYSIS

Handicraft Exports from India

India holds a strong position in being the exporter of handicrafts particularly in the carpet sector in terms of quantity as well as quality.

The period of April to September, 2023 witnessed the total exports of the value 14,791 crores which declined in comparison to 2021-22. Since past three decades , there has been a consistent uptrend in the export of handmade products, with carpets playing a significant role.

Table 1.2 : India’s Handmade Exports [10]

Fiscal Year	Exports Value (US\$ billion)
2016-17	3.6
2017-18	3.6
2018-19	3.7
2019-20	3.6
2020-21	3.5
2021-22	4.3
2022-23*	3.6
2023-24*	1.8

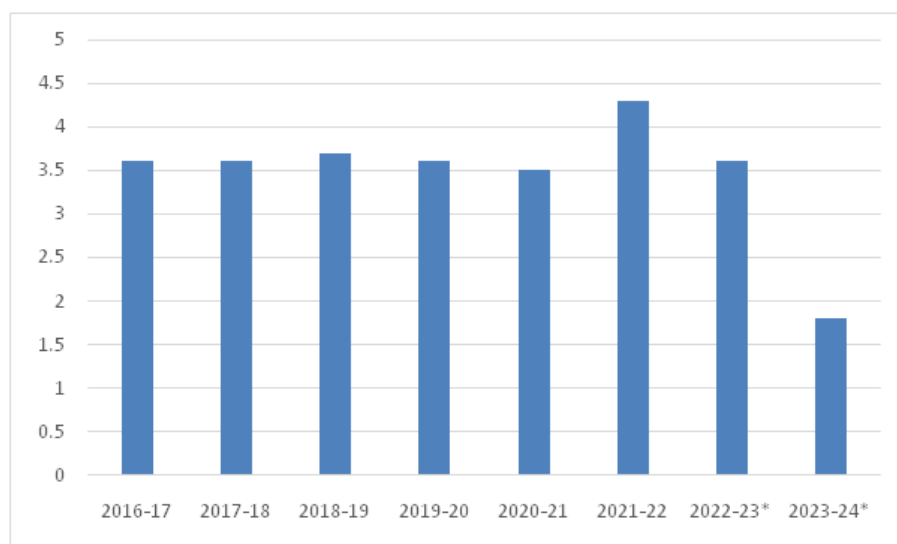

Figure 1: Handicraft exports of India

India is one of the major exporters of handicrafts and the major exports of handicrafts from India include woollens , wooden handicraft items, embroidered and crocheted goods, hand printed fabrics, zari and zari goods as well as imitation jewellery.

Country-wise Share of India's Handicraft Exports

The demand for Indian handicraft products has witnessed a consistent rise in foreign markets, attributed to their distinctiveness and exquisite craftsmanship. The major export destinations for Indian handicrafts include the USA, the UAE, the UK, Germany, the Netherlands, and France. USA stands out to be the most important buyer of handicraft items from India. Similarly, the UK has been a notable consumer of Indian handicrafts, particularly art pieces, crocheted goods, handmade items, wooden wares, and imitation jewelry. Moreover, the UK has been a substantial importer of Indian handmade carpets.

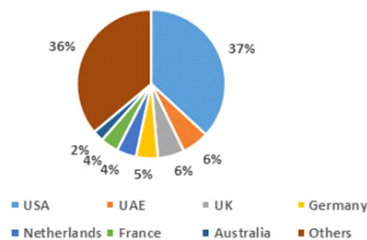
In the UAE, handprinted textiles, embroidery goods, and art metalware are among the sought-after Indian handicrafts. Germany also demonstrates a penchant for handprinted textiles, imitation jewelry, embroidery products, and art metals, with the country importing carpets (both handmade and silk) worth US\$ 72 million in 2022-23, compared to US\$ 117 million in FY22.

Top of Form

Table 1.3: Country-wise Share of India's Handicraft Exports (2022-23) [10]

Country	Share of Exports (%)
USA	37%
UAE	6%
UK	6%
Germany	5%
Netherlands	4%
France	4%
Australia	2%
Others	36%

Country-wise share of India's handicraft exports (2022-23)

Source: Export Promotion Council for Handicrafts (EPCH)

Figure 2: Country-wise Share of India's Handicraft Exports

The demand for Indian handcrafted products has consistently risen in international markets owing to its uniqueness and aesthetic appeal. The major exporter of Indian Handicraft Exports United States is a major purchaser of handprinted fabrics, zari wood products, embroidered items, counterfeit jewellery, and shawls. Exports of handmade and silk carpets

to the USA amounted to approximately US\$ 818 million in 2022-23, compared to US\$ 1.28 billion in FY22.

CHALLENGES AND FUTURE DIRECTIONS IN THE GROWTH AND TRENDS OF THE HANDICRAFT INDUSTRY IN INDIA

The Indian handicraft industry, while experiencing significant growth and evolution, faces several challenges that necessitate attention to ensure its sustained development. One of the primary obstacles is the lack of access to capital, which impedes the ability of artisans and small enterprises to invest in infrastructure, technology upgrades, and expansion. Moreover, inadequate training in business and marketing skills limits the industry's capacity to effectively compete in domestic and international markets, hindering its growth potential.

Additionally, there is a pressing need for robust infrastructure to support production and distribution networks. Improvements in transportation, warehousing facilities, and connectivity are essential to streamline the supply chain and reduce operational costs, thereby enhancing the competitiveness of Indian handicrafts in global markets.

Furthermore, the protection of intellectual property rights (IPR) is paramount to safeguarding traditional knowledge and cultural expressions from appropriation and exploitation. Policies and legal frameworks must be strengthened to ensure that artisans receive fair compensation for their creations and prevent unauthorized replication of their designs.

Looking ahead, the future direction of the Indian handicraft industry lies in embracing emerging trends and opportunities. Collaboration between designers and artisan communities can facilitate

the creation of contemporary products that leverage traditional skills, catering to evolving consumer preferences for authenticity and storytelling. Moreover, there is a growing global movement towards ethical consumption and sustainability, presenting an opportunity for Indian handicrafts to position themselves as environmentally friendly and socially responsible products.

Government initiatives, such as the “Make in India” campaign, should continue to support and promote the handicraft sector, providing financial assistance, skill development programs, and market access to artisans and enterprises. Moreover, leveraging digital technology and e-commerce platforms can enable artisans to reach a wider audience and bypass traditional barriers to market entry, fostering inclusive growth and empowerment within the industry.

CONCLUSION

In conclusion, the handicraft industry of India stands as a vibrant tapestry of tradition, innovation, and cultural richness, weaving together the threads of heritage with the demands of modernity and globalization. Despite facing challenges such as limited access to capital, insufficient training, and the need for stronger infrastructure and intellectual property protection, the industry has demonstrated remarkable resilience and growth. With the support of government initiatives like “Make in India” and the advent of digital technology, there are ample opportunities for artisans and enterprises to thrive in both domestic and international markets. As consumer preferences shift towards ethical consumption and sustainability, the industry is poised to capitalize on its authenticity and craftsmanship, offering unique products that tell a story and resonate

with global audiences. By addressing existing challenges and embracing emerging trends, the Indian handicraft industry can continue to flourish, contributing to economic growth, cultural preservation, and the empowerment of millions of artisans across the country.

REFERENCES

1. <https://www.researchandmarkets.com/reports/5732596/handicrafts-market-global-industry-trends>
2. Sudha, N. (2021). An Analytical study of Wooden Handicraft Products- Global Market Trends and Challenges. *TURCOMAT*, 12, 3326-3330.
3. Majeed, Ishfaq. (2019). Indian Handicraft Industry and Globalization: An Analysis of Issues and Challenges. 19-127.
4. Agrawal, Akshita & Chanana, Bhawana. (2021). HANDLOOM AND HANDICRAFT SECTOR IN INDIA: A REVIEW OF LITERATURE ON ITS DEMAND IN THE MARKET AND AVAILABILITY OF ORIGINAL PRODUCT.
5. Yadav, R., & Mahara, T. (2018). An exploratory study to investigate value chain of Saharanpur wooden carving handicraft cluster. *International Journal of System Assurance Engineering and Management*, 9, 147-154.
6. Jabbar, M. A., & Akram, W. (2020). OPPORTUNITIES AND CHALLENGES TO SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES: A STUDY OF SILLANWALI WOODEN HANDICRAFTS.
7. Kumar, G. (2011). Growth and Productivity Analysis of Wood & Wooden Products Industry of Punjab. *Global Journal of Human-Social Science Research*, 11.

8. Yang, Y., Shafi, M., Song, X., & Yang, R. (2018). Preservation of Cultural Heritage Embodied in Traditional Crafts in the Developing Countries. A Case Study of Pakistani Handicraft Industry. *Sustainability*, 10(5), 1336.
9. Uddin, M. N., Tariq, M., & Orakzai, M. A. (2021). An Economic Analysis of the Handicraft Industry in District Chitral Khyber Pakhtunkhwa. *Journal of Business & Tourism*.
10. <https://www.ibef.org/exports/handicrafts-industry-india>
11. Sanyal, S., Banerjee, S. and Majumder, S., India's Leather in the World Market: Exploration of Recent Trends, Trade and Development Review, (2010),p. 22 – 58
12. Barnard, Nicholas, Arts and Crafts of India. London: Conran Octopus Limited., (1993)
13. Bhandari, Dhingra, Dr. Vandana, Sudha, Textiles and Crafts of India. New Delhi: Prakash Book Depot. (1998)
14. Jena Pradeep Kumar, "Orissan Handicrafts in the age of globalization: Challenges and opportunities", Orissa Review, Vol- LXIV, No -4, November, (2007)
15. Dak,T.M., Rural Industrialisation: Challenges and Responses, North Book, Delhi, (1989)
16. Jena Pradeep Kumar, Globalization of Indian Handicrafts: A Human Development Approach November (2008)

Assessment of Micro Hybrid Renewable Energy Systems' Potential and Requirements in The State of Himachal Pradesh

Ms Parul Chauhan¹

Dr Archana Bakshi²

ABSTRACT

Fossil fuels are finite and harm our climate. Therefore, we need to develop diverse and environmentally friendly energy sources, such as hydro, solar, geothermal, and wind power. India ranks fourth globally in renewable energy markets, producing 203.18 GW of energy, with 40% of our energy demands met by this clean energy sector (MNRE, 2025). This paper aims to explore the potential to increase the share of clean energy, particularly in the state of Himachal Pradesh as it is India's only hydroelectric state, boasting a harnessable hydropower potential of approximately 25,580 MW. So far, 10,580 MW has been harnessed, and an additional 2,000 MW can be generated from small hydropower projects. However, the construction of hydroelectric dams has significant environmental consequences, including alterations to water flow patterns and the development of infrastructure. The paper focusses on the potential to develop sustainable energy sources in the state of Himachal Pradesh including the need for electricity generation through Micro-Hybrid Renewable Energy.

1) Research Scholar, Department of Economics, Panjab University, Chandigarh

2) Assistant Professor, MCM DAV College for Women, Sector 36, Chandigarh

Keywords- Micro HRES, Renewable energy, Wind energy, Solar energy, geothermal energy, Himachal Pradesh

Introduction

The escalating energy demand can be attributed to various factors, with the most prominent being global population growth. The predominant source of energy supply worldwide, including in our country, is thermal energy. Fossil fuels, being a finite resource, have been observed to have a detrimental impact on the climate. So, we need to change how technology is used in the energy sector to use more diverse and environmentally friendly energy sources, like hydro, solar, geothermal, wind, and various forms of biomass. Renewable energies are characterised by their abundance, constant renewability, low cost, and environmentally friendly nature. **Hybridization** of energy systems which is the utilisation of multiple renewable energy sources in combination is a superior approach compared to a singular source system, as it offers advantages in cost-effectiveness, efficiency, and dependability. The terminology for this phenomenon is Hybrid Renewable Energy System (HRES), which is currently experiencing rapid growth and expansion on a global scale. India aims to increase the share of energy demands met by this clean energy sector from 40% to 57% by 2027.

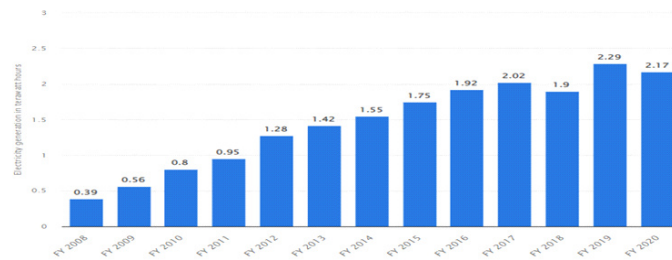
Himachal Pradesh, with an area of 55,673 Km² and a population density of 123 persons/km² is the only hydroelectric state in India with a harnessable hydropower potential of about 25,580 MW, out of which 10,580 MW has already been harnessed and another 2000 MW can be harnessed from the small hydropower projects. Also, we have a good potential of 10,500 MW for geothermal power. But, at present, there are

no operational geothermal plants in India. So, we need to work in this direction as well. The state has 156 geothermal manifestations (The Print, Sept 2022). Research has already been conducted by the University of Dehradun, resulting in 35 geothermal spots in the state that can be used to setup a geothermal plant.

Renewable Energy Development In Himachal Pradesh: A Brief Overview

During the winter months, glaciers, the primary source of major rivers in the Himalayan region, do not release enough water due to extremely low temperatures. This results in scarcity of river water, making it difficult to generate power prompting the state to procure electricity from other states. Financial, social, environmental, and geographical issues are also associated with the implementation of large-scale hydroelectric power facilities. The construction of large dams for hydropower generation has profound environmental implications contributing to ecological imbalances and the destruction of wildlife habitats in this vulnerable region. Moreover, the construction of large dams results in the submerging of vast areas of land and the displacement of local populations. These issues underscore the need to prioritize the development of small-scale hydroelectric power facilities and to utilize other sustainable energy sources.

Figure 1: Electricity generation from Renewable sources across Himachal Pradesh in India from 2008 to 2020

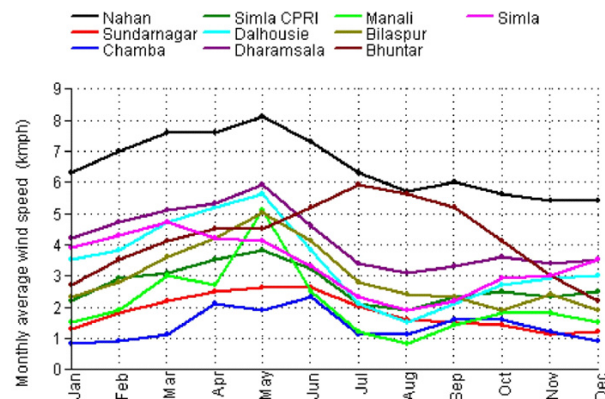

Source: Statista, 2024

Solar potential assessment

Himachal Pradesh experiences an average insolation of 5.99 kWh/m²/day during the warm summer months from March to May and 5.89 kWh/m²/day during the wet monsoon months from June to September. In the colder winter months, from late October to February, the average insolation drops to 3.94 kWh/m²/day. Throughout the period from March to October, all physiographic zones in Himachal Pradesh benefit from insolation levels exceeding 4 kWh/m²/day creating favorable conditions for both commercial and domestic use.

Figure II: Monthly average wind speed for 11 sites

Source: India Meteorological Department

Wind potential assessment

The wind speed data for 11 sites, i.e., Nahan, Shimla CPRI, Manali, Shimla, Sundarnagar, Dalhousie, Bilaspur, Chamba, Dharmshala, Bhuntar, indicates a biannual increase in wind speed on two occasions. The initial increase in wind velocity occurs in March, followed by a period of residence from June to July, and subsequently, another surge in September to October, post the monsoon season. The observed pattern does not manifest in Bhuntar, as there is a solitary surge in wind velocity that attains its zenith during the months of July and August. According to the data, Nahan has the highest recorded wind speed with a monthly average of 6.5 ± 1.1 kmph. Bhuntar and Dharamsala follow with recorded wind speeds of 4.2 ± 1.6 kmph and 4.2 ± 1.3 kmph, respectively.

Based on the fluctuations in wind velocity, it can be noted that all other locations registered a mean monthly speed of less than 3.4 kmph. The wind patterns depicted in Figure II were derived from the Climatic Research Unit (CRU) dataset. In the absence of on-site measurements at elevations exceeding 2500m, wind maps may serve as a dependable source to infer that region such as Lahaul-Spiti, Kinnaur, and Eastern Kullu exhibit relatively higher wind speeds in comparison to lower elevations. From an application standpoint, it can be argued that Himachal Pradesh has the potential to support wind energy-based agricultural pumps and electricity generation at a minimum level.

Geothermal potential assessment

India's geothermal regions have the potential to generate approximately 10,600 MW of electricity. However, due to various factors, the exploration and development of geothermal energy are just beginning, although there

are already signs of promise for the future. Below, we discuss some of the key geothermal sites in Himachal Pradesh.

Manikaran Geothermal field- The geological characteristics of the Manikaran geothermal field comprise three sets of shear joints that exhibit a quartzite-like structure, with an average spacing ranging from 0.3 to 0.5 mm. The geothermal field of Manikaran, situated at an elevation of roughly 1700 m, is positioned nearly 50 km to the east of Kullu, and exhibits geothermal activity. Geothermal energy is observed solely in the guise of hot springs, spanning a zenithal distance of 1.25 km on the right bank of the Parbati River. The thermal springs located in Parbati Valley, except Kheer Ganga, are situated at an elevation of no more than 10 metres above the river. The temperature of these hot springs ranges from 34°C to 96°C.

The geothermal water in this area shows a pH range of 7.5 to 8.1 which is slightly alkaline. Manikaran has been the site of approximately nine drilled wells, with the most profound well reaching a depth of 707 metres. The upper limit of water flow rate from an individual spring is approximately 7 litres per second. The reservoir temperature ranges between 186°C and 202°C. The mean flow rate of eight boreholes is 100 tonnes per hour, ranging between 45°C to 96°C.

The NH₄-absorption system is designed to utilize geothermal water with a capacity of 7.5 tonnes. A prototype power plant with a capacity of 5 KW was subjected to a trial run, which was based on the binary cycle (ISO-Butane) principles. Using geothermal water for baths, spas, etc., a destination tourism complex could be established. At present, Manikaran thermal discharges are mainly used for medicinal purposes. Here, rice is prepared in sizable copper vessels to cater to visitors at the

Gurudwara and those visiting the Shiva temple are cooking rice in small bags and offering it to the Lord Shiva.

Beas geothermal field- Another geothermal province is located in the region of Kullu, containing eight geothermal springs that are active along both the banks of the Beas River. Thermal events varying from a temperature range of 30 °C to 57 °C are observed spanning approximately 70 kilometres. A total of 18 boreholes between 50 and 500 meters deep have been dug in these areas. In those drilled close to river beds, a thermal artesian condition has been noted at shallow depths. Geothermal water is released from the borehole at a flow rate of 350 lt/min and a temperature of 36 °C.

Satluj and Spiti Valley geothermal field- Himachal Pradesh has 12 places with thermal springs where the temperature can vary from 23°C to 73 °C. Tapri geothermal spring, which has thermal water of the NaCl type, is the warmest of these 12 thermal springs. Five exploration boreholes that reached a depth of around 183 metres were dug in this area. The two main geothermal fields are Tatapani (32°C –61 °C), and Chuza–Sumdo(23°C –59°C). Single spring discharge is 3.3 lt/s, and the deeper level reservoir temperature varies from 110°C to 212 °C.

Micro-Hybrid Renewable energy systems

To increase system efficiency and improve energy supply balance, a MHRES typically combines at least two renewable energy sources. Hybrid power systems, which combine conventional power plants with renewable energy sources, might be a good answer to such issues.

Requirement of Solar-wind micro-hybrid energy system

To assess the performance of MHRES, it is necessary to develop models and perform mathematical calculations. To optimise the process, it is necessary to conduct a meteorological analysis of the location. This will involve gathering and analyzing meteorological data. Achieving total utilisation of PV/Wind sources is a crucial objective. The acquisition of solar and wind resources data serves as the primary input for the hybrid system. It is recommended that data be collected at hourly and daily intervals, while also taking into account any fluctuations in weather or climate conditions. The analysis and design of load demand is an essential component of the system. Through a comprehensive analysis of various factors such as solar radiation, wind speed, and load demand, it is imperative to make informed decisions regarding the selection of appropriate equipment. The sizing of the system will be determined based on the prevailing environmental conditions.

Requirement of Solar-geothermal micro-hybrid energy system

Both geothermal and solar energies possess advantages and disadvantages (Zhou et al., 2013), (Li et al., 2015) and the integration of these two energy resources in a hybrid power plant has the potential to surpass the performance of a stand-alone energy system. This is due to the complementary nature of the energy properties and structures of the two resources.

To achieve superior performance, both solar and geothermal resources must have plentiful presence in the same geographical areas. The augmented solar irradiance and/or geothermal fluid temperature, or the diminished ambient temperatures, result in an elevation of the net

power output of hybrid power plants (Ruzzenenti et al.,2014). Moreover, hybrid solar-geothermal power plants have the potential to achieve cost competitiveness (Calise et al.,2016).Solar-geothermal facilities have been found to have significant potential for poly-generation applications, including but not limited to electricity generation, heating, cooling, and freshwater production (Tempesti et al.,2012). The integration of CO₂-based enhanced geothermal systems (EGS) into solar power plants showed that the hybrid system exhibited comparable or superior efficiency to the combined efficiency of the stand-alone CO₂-EGS and CO₂-solar thermal systems. Furthermore, a potential cost reduction in the installation and maintenance of the hybrid system could be achieved by lowering the operating pressure and eliminating the recompression compressor (Jiang et al.,2017). Two hybrid solar-geothermal systems include a supercritical binary hybrid plant and a flash hybrid plant. The findings suggest that it is advisable to utilize the low-cost, low-exergy heat source (geothermal) to its maximum potential within its temperature threshold (Greenhut et al.,2010). Conversely, the high-cost, high-exergy heat source (solar) should only be employed to elevate the temperature of the geothermal fluid.

Advantages of Solar-Geothermal and Solar-Wind Micro-Hybrid Energy Systems

- The system exhibits complementarity among its sources, overcoming the intermittency of the sources involved and ensuring the continuity and quality of the electricity produced.
- The growth of rural populations has been observed to have potential benefits in mitigating rural exodus, promoting local

commercial activities, agriculture, education, and telecommunication, facilitated by increased access to electricity.

- Environmental impacts associated with MHRES primarily relate to end-of-life issues and recycling of used equipment, particularly the management of batteries.
- Hybrid systems have the potential to serve as a feasible option based on technical, financial, social, and environmental factors. This includes benefits such as the expansion of the power grid or the utilisation of local power generation through diesel systems.
- Solar thermal technology can generate temperatures of approximately 650 °C, which can result in increased turbine inlet temperatures.
- The enhanced temperature has led to the optimisation of geothermal power plant efficiency, including the exploration of untapped potential and optimisation of lower-temperature geothermal resources.
- Geothermal fluids have the potential to function as a means of storing solar energy.
- The installation of solar thermal plants enhances the capacity to generate additional electricity during periods of elevated demand.
- The sharing of technology, balance of plant system, utilities, admin buildings, cooling system, and operation persons can lead to a reduction in operation, maintenance, and overall costs over a prolonged period.

Constraints in using Solar-Geothermal or Solar-Wind Micro-Hybrid energy system

- The heightened intricacy of power generation systems may pose difficulties for maintenance and escalating expenses.
- Continuous monitoring of the fluid mass flow rate is required in the geothermal well, which is contingent upon the availability of thermal energy from the solar field is an intricate practice.
- Accurate and sustained surface wind measurements are necessary at precise sites that are inevitably impacted by the surrounding topographical characteristics. The design of wind turbines for various purposes is influenced by wind characteristics such as speed, power density, turbulence intensity, and vertical profile variations. The turbulence intensity in Himachal Pradesh has been found to exceed 0.1 based on surface wind measurements conducted by the IMD. The values in question, as reported by (Bourgeois et al., 2012), exhibit a notable degree of elevation. The potential trade-off between elevated hubheights for small turbines and the soil's strength and stability is a topic of concern for researchers. Based on the analysis it has been suggested that the implementation of a micro HRES could potentially yield superior economic profitability and thermal efficiency when compared to independent geothermal or solar power systems.

Conclusion

The rise in population and environmental degradation has led to an escalation in the need for effective electricity generation. The utilization of solar-wind and solar-geothermal energy for electricity generation has

the potential to address issues related to climate change and greenhouse gas emissions and may represent a viable solution to the energy crisis. The Indian government aims to increase its renewable energy contribution to 57% by 2027 and eventually 500 GW by 2030(MNRE, 20225).The proposed hybrid energy system outlined in this paper offers several benefits, including uninterrupted power supply, superior efficacy, reduced maintenance expenses, optimised resource utilisation, and efficient load management. The present study advocates for the adoption of hybrid systems in Himachal Pradesh and India as a means to enhance the sustainability of electricity production. Hybrid systems have the potential to offer a feasible and secure power supply to remote regions, while simultaneously generating a source of financing for community grid upkeep and economic growth. In the final analysis, these systems have the potential to enhance the adoption of renewable energy sources for electricity production on a global scale, thus making a significant contribution to addressing the current environmental challenges confronting the planet.

References:

1. Lund, J. (2002). Direct utilization of geothermal resources. In D. Chandrasekharam & J. Bundschuh (Eds.), *Geothermal Energy Resources for Developing Countries* (pp. 129-149). AA Balkema.
2. Chandrasekharam, D., Alam, M. A., & Minissale, A. (2003). Geothermal resource potential of Himachal Pradesh, India. *International Geothermal Conference, Reykjavik, September 2003*.

3. Alam, M. A., Chandrasekharam, D., & Minissale, A. (2004). *Geothermal potential of thermal waters of Manikaran, Himachal Pradesh, India*.
4. Krishnadas, G., & Ramachandra, T. V. (2007). Scope for renewable energy in Himachal Pradesh, India: A study of solar and wind resource potential. *Biodiversity and Climate Change*, 1-10.
5. Greenhut, A. D. (2010). *Modeling and analysis of hybrid geothermal-solar thermal energy conversion systems* (pp. 1–173).
6. Ramachandra, T. V., & Krishnadas, G. (2012). Prospects and challenges of decentralized wind applications in the Himalayan terrain. *Journal of Energy Bioscience*, 3(1), 1-12.
7. Ruzzenenti, F., Bravi, M., Tempesti, D., Salvatici, E., Manfrida, G., & Basosi, R. (2014). Evaluation of the environmental sustainability of a micro-CHP system fueled by low-temperature geothermal and solar energy. *Energy Conversion and Management*, 78, 611-616.
8. Bhandari, B., et al. (2015). Optimization of hybrid renewable energy power systems: A review. *IJPENT*, 2, 99-112.
9. Sinha, S., et al. (2015). Review of recent trends in optimization for solar photovoltaic-wind-based hybrid energy system. *Renewable & Sustainable Energy Reviews*, 50, 1-12.
10. Sinha, S. (2015). Prospects of solar photovoltaic-micro-wind-based hybrid power systems in the western Himalayan state of Himachal Pradesh, India. *Energy Conversion and Management*, 105, 1340-135.

11. Bouzelata, Y. (2016). Exploration of optimal design and performance of a hybrid wind-solar energy system. *International Journal of Hydrogen Energy*, 41, 1-10.
12. Wagh, S., & Walke, P. (2017). Review on wind-solar hybrid power system.
13. Babrekar, V. J., Bandawar, S. D., & Behade, A. R. (2017). Review paper on hybrid solar-wind power generator. *International Journal of Computer Applications*, 165(5).
14. Jiang, P. X., Zhang, F. Z., & Xu, R. N. (2017). Thermodynamic analysis of a solar-enhanced geothermal hybrid power plant using CO₂ as a working fluid. *Applied Thermal Engineering*, 116, 463–480.
15. Ministry of New and Renewable Energy. (2025). *Physical progress report*. Government of India.
16. Ministry of New and Renewable Energy. (2025). *Physical achievement archive*. Government of India.

Analysis of Literacy Rate in India

Ms. Jasleen Kaur¹

Dr. Sjla Kalra²

ABSTRACT

This study investigates the literacy levels in India, a developing country confronted with major hurdles in its advancement, which include poverty, joblessness, political challenges, inadequate educational attainment, and disparities in wealth. It emphasizes lack of literacy as a fundamental barrier to economic and social advancement. Literacy is defined as the skill to read and write effectively in any language for individuals aged seven and above. The research showcases statistical developments in literacy from 1971 to 2021, indicating notable improvement, yet highlighting ongoing differences between urban and rural settings, as well as between the sexes. Elements that contribute to the literacy gap consist of economic inequalities, gender-based disadvantages, and societal constraints. Governmental measures like the Right to Education Act and multiple literacy initiatives have played a key role in tackling these issues; however, there are still observable gaps. The study highlights the need for improved educational facilities, skilled teachers, and focused policies to guarantee fair access to high-quality education for all groups. In conclusion, the paper asserts that overcoming these obstacles is essential for the sustainable advancement and social improvement of India.

Keywords:- Literacy, Saw Sikhsa, NEP.

1) Research Scholar, S.C.D Govt College, Ludhiana

2) HOD, P.G Dept.of Economics, S.C.D Govt College, Ludhiana

Introduction

India is an emerging country and holds the title of the most populated nation globally, with its population surpassing 1.4 billion individuals. As it progresses toward modernisation, India encounters numerous obstacles that impede its advancement, such as poverty, lack of jobs, political hurdles, low levels of education, and wealth inequalities. Among these challenges, the issue of literacy stands out as one of the key impediments to social and economic growth. The classic meaning of literacy includes reading and writing only, but today it has broader sense. The literacy rate is defined as the proportion of people aged seven and older who possess the ability to read and write comprehensively in any language, serving as an essential measure of a nation's educational advancement. An individual who is literate plays a vital role as a valuable resource for their country. Although there has been significant progress in the literacy rate in India over the last several decades, it still varies significantly among different states, regions, and social demographics. This gap is particularly considerable between urban and rural areas, with urban locations exhibiting higher literacy rates in contrast to rural ones.

Numerous factors contribute to the literacy divide in India. Economic disparities are a significant factor, as families with limited financial resources frequently find it challenging to afford for quality education for their children. Gender inequality is another reason. The government has introduced various strategies and programs aimed at enhancing literacy, including the Right to Education Act, Sarva Shiksha Abhiyan, Mid day Meal Scheme, and other initiatives. Education is essential for the development of the nation.

Objectives

- * Examine the overall Literacy rate in India.
- * Identify disparities in literacy rate on the basis of caste,rural-urban areas and regions.

Literacy Rate after Post Independence

Before gaining independence, education held little significance in India. Once freedom from British rule, our economy began to embrace the idea of self-sufficiency, recognizing the value of education.

Years	Literacy Rate
1971	34.45%
1981	43.57%
1991	58.21%
2001	64.84%
2011	75.84%
2021	83.7%

(Source: <https://www.indiabudget.gov.in>, census of India)

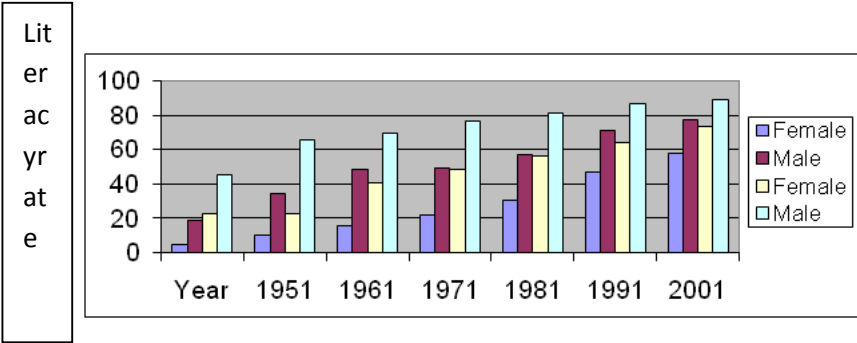
The table above shows the literacy rates after post-independence. In 1947 percentage was a mere 12% which shows huge illiteracy in India. After independence progression was reflected in 1971 ,where this increase is to 34.45% only. Following the implementation of New Economic Policy (NEP)1991 ,the percentage rose to 58.21%, as our people recognised the importance of education. It may be due to the emergence of competition in the market. In 2001, 2011 & 2021 the literacy Rate became 64.84%, 75.84%, 83.7% respectively. No matter the enhancement in this regard,when compared to developed countries, they fare much better

such as in Georgia 99.58% and Vietnam 96.13% .It may be gender inequality or the caste system that exists dominantly in India.

Trends after Post Independence

Year	Rural		Urban	
	Female	Male	Female	Male
1951	4.87	19.02	22.33	45.60
1961	10.10	34.30	22.33	66
1971	15.50	48.60	40.50	69.80
1981	21.70	49.60	48.80	76.70
1991	30.17	56.96	56.30	81.09
2001	46.70	71.40	64.05	86.70
2011	57.93	77.15	73.20	88.76

(Source: <https://www.mospi.gov.in>, census of India, office of Registrar General, India)

Rural

Urban

The table displays statistics spanning from 1951 to 2011. In the year 1951, the literacy rate for females in rural regions was recorded at 4.87%, while males at 19.02%, indicating a minimal number of educated individuals

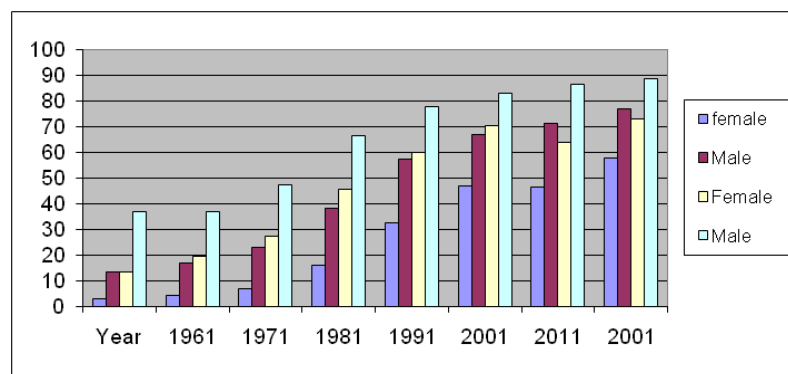
and a significant lack of understanding regarding the value of education. A crucial factor that stood out was the pronounced inequality between the genders; women were seen as a burden during that period, possibly due to the dowry system. Contrastingly, in urban settings, the literacy rates were 22.33% for females and 45.60% for males, which, although still low, were an improvement compared to rural areas. By 1971, the literacy rate for females in rural areas increased to 15.50%, while in urban areas it reached 40.50%. In comparison, the male literacy rates were 48.60% in rural settings and 69.80% in urban ones. A significant shift occurred by 1991, where both female and male literacy rates saw significant improvements. This change may be attributed to the emergence of multinational companies (MNCs), which raised awareness about the significance of education, as small business owners were compelled to compete with these larger entities. Undoubtedly, these rates continued their upward trend by 2001, coinciding with the government's launch of the Sarva Shiksha Abhiyan (SSA), aimed at granting educational access to all children, especially girls. Campaigns such as Beti Bachao Beti Padhao were also heavily promoted during this time. In 2011 the literacy of females was 57.93, while for males it stood at 77.15% in rural locations. In urban regions, the figures were 79.11% for females and 88.76% for males. The Right of Children to Free and Compulsory Education Act (RTE) and the Education Act were introduced in 2011 with the goal of enhancing educational access. It may be people 's orthodox thinking has changed; they move more towards modernization which helps the economy in development.

Trend in Scheduled Caste/Scheduled Tribes

In India there exists Reservation for Scheduled castes (SC's) and Scheduled Tribes (STs) in India as per the constitution order in 1950 for reservations.

Year	Rural		Urban	
	Female	Male	Female	Male
1961	2.90	13.37	13.45	37.09
1971	4.36	16.92	19.64	37.09
1981	6.81	22.94	27.32	47.60
1991	16.02	38.45	45.66	66.56
2001	32.44	57.39	59.87	77.77
2011	46.94	66.80	70.32	83.16

L
i
t
e
r
a
c
y
r
a

(Source: <https://www.mospi.gov.in>, census of India, office of Registrar General, India)

This chart illustrates the statistics for the Scheduled Caste and Scheduled Tribe populations, indicating that the proportion of females from these groups was 2.90% in rural areas and 13.45% in urban regions, while the male percentage stood at 13.37% in rural areas and 37.09% in urban. This data highlights the gender disparities prevalent within these castes, which are notably significant in India. In 1981, there was a notable rise in literacy among both genders, with male rates increasing by 6.81% in rural areas and 27.32% in urban areas, and female literacy rising to 22.94% in rural contexts and 45.66% in urban environments. These types of reservations present challenges for the general category, as the benefits they received, such as lower cut-off scores in competitive exams and fee reductions, provide them with significant advantages. Furthermore, the constitutional provisions intended for a ten-year period have extended far beyond that. While there has indeed been an improvement in rates beneficial for the economy, achieving true national advancement necessitates the elimination of reservations in all categories, allowing equal opportunities for every individual. This situation is a key reason many people choose to relocate overseas.

**The table below shows the literacy rate of different different states
(2001 & 2011)**

State	2001		2011	
	Male	Female	Male	Female
Bihar	59.7	33.1	71.2	51.2
Punjab	75.2	63.4	80.4	70.7
Goa	88.4	75.4	92.6	84.7
Tamil nadu	82.4	64.4	86.8	73.4
Odisha	75.4	50.5	81.6	64.0
Rajasthan	75.7	43.9	79.2	52.1
Kerala	94.2	87.9	96.1	92.1
Uttar Pradesh	68.8	42.2	77.3	57.2
Gujarat	80.5	58.6	85.8	69.7
Andaman& Nicobar	86.3	75.2	90.3	82.4
Andhra Pradesh	70.3	50.4	74.9	59.1
Arunachal Pradesh	63.8	43.5	72.6	57.7
Assam	71.3	54.6	77.8	66.3
Karnataka	76.1	56.9	82.5	68.1
Chhattisgarh	77.4	51.9	80.3	60.2
Haryana	78.5	45.7	84.1	65.9
Himachal Pradesh	85.4	67.4	89.5	75.9
Jammu & Kashmir	66.6	43	76.8	56.4
Jharkhand	67.3	38.9	76.8	55.4
karnataka	76.1	56.9	82.5	68.1
Lakshadweep	92.5	80.5	95.6	87.9
Madhya Pradesh	76.1	50.3	78.7	59.2
Maharashtra	86	67	88.4	75.9

Manipur	80.3	60.5	70.3	83.6
Meghalaya	65.4	59.6	76	72.9
Mizoram	90.7	86.8	93.3	89.3
Nagaland	71.2	61.5	82.8	76.1
Puducherry	88.6	73.9	91.3	80.7
Sikkim	76	60.4	86.6	75.6
Tripura	81	64.9	91.5	82.7
Uttarakhand	83.3	59.6	87.4	70
West Bengal	77	59.6	81.7	70.5

(Source: <https://www.mospi.gov.in>, office of Registrar General, India)

In the above, it reveals the data of Year 2001 as well as 2011 in nine different states. In a region such as Bihar, there was a significant disparity between the literacy rates of men and women in 2001, with males at 59.7% and females at 33.1%. However, by 2011, there was a gradual improvement, with male literacy rising to 71.2% and female literacy to 51.2%. When comparing this to Punjab, the literacy rates were notably higher than those in Bihar in 2001, with males at 75.2% and females at 63.4%. This rate continued to climb by 2011, reaching 80.4% for males and 70.7% for females. Kerala, located in the south, boasted the highest literacy rates, with males at 94.2% and females at 87.9% in 2001. The figures further improved in 2011, with male literacy at 96.1% and female literacy at 92.1%. Throughout all states, a gap persists between the literacy levels of men and women. There is an urgent need to shift the perspectives of our nation's people to facilitate further progress.

Why India's literacy rate is less than Developed countries?

- * **Lack of Awareness** - The literacy rates might be lower in developing nations compared to advanced countries since individuals often lack awareness about the significance of education. It is essential to eliminate illiteracy, although achieving this can be quite challenging.
- * **Social Barriers** - There are restrictions on girls' opportunities to receive an education, particularly in India. Another factor is the prevalence of early marriage. Such challenges hinder their ability to pursue education.
- * **Poverty** - Poverty represents yet another factor. Individuals struggle to secure even the essential two meals each day. In such circumstances, obtaining education becomes a challenge, as it is not regarded as a priority.
- * **Brain Drain** - Educated young individuals relocate overseas seeking better opportunities and often receive higher salaries. At times, they encounter challenges in securing employment due to intense competition.
- * **Corruption** - Corruption stands out as a significant reason that fuels widespread illiteracy. Although the government allocates money for educational purposes, the officials involved often divert these funds for other uses or save them in their bank accounts.
- * **Population** - Population in India is increasing by the day; it is difficult for government to provide free education to all low poverty. There is need to take steps to control population size.

Steps/Incentives Taken By Government

Many efforts have been made by Government to with aiming to improve this literacy rate. They launched numerous programs and incentives such

as Right to Education, Mid Meal Scheme, National Literacy Mission, Ballka Samridhi Yojana, New India Literacy Programme, and many More.

* **National Policy Education** -It was first India's Education policy, which was announced in 1968 aimed at providing equal education to Women, SC and ST people. It provides free compulsory education up to 14 years.

* **Right to Education** -It was enacted in India on August 4,2009 but commenced on April 1,2009. This legislation ensures that all children aged 6 to 14 years receive education that is both free and mandatory. The aim is to facilitate access to high-quality education.

* **Mid Meal Scheme** - It was also called as National Programme of Nutritional Support to Primary Education. It was renamed as Mid Meal in October 2007. The main aim was

Eat Together,Learn Together

* **New India Literacy Programme** - It is Government sponsored programme that aims to educate adults who are 15 years and older.It's also known as ULLAS which stands for Understanding of Lifelong Learning for All in Society.The programme is implemented for five years from 2022 to 2027.

Nevertheless, in spite of these attempts, obstacles continue to persist. In various locations, particularly in isolated regions, insufficient infrastructure and a shortage of qualified educators impede educational progress. Whenever an individual attempts to enhance the quality of educational system, administration efforts try to stifle them. This has also been depicted in films (like Hoshiar

Singh). It is essential for India to concentrate on improving both the standard and availability of education.

Conclusion

India's journey in literacy from Independence to Present reveals many sides. While there has been some progress but there are still challenges like regional disparities, gender gaps, even reservations exist.

In various rural and remote areas, insufficient infrastructure, a shortage of qualified educators and poor school facilities continue to impede educational achievements. To tackle these challenges, India must concentrate on improving both the quality and availability of educational resources. This involves enhancing schooling conditions and ensuring that educators receive proper training and incentives. Further an increase in adult education could significantly boost literacy levels among the adult population.

Moreover, it is essential to verify whether the authorities are effectively managing the funds which are allocated to them. While India has achieved noteworthy advancements in educational statistics, it is vital to ensure that every individual has access to high quality education and to address the socioeconomic disparities that hinder progress towards improved literacy rates which will contribute to sustainable growth.

References:

1. <https://www.mospi.gov.in>
2. www.macrotrends.net
3. <https://dsel.education.gov.in>
4. <https://www.indiabudget.gov.in>

Healthcare Access of Ayushman Bharat Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana (AB PM-JAY) : A Case Study of Chandigarh

Mr. Sahil Chauhan¹

Ms. Sophiya Rana²

ABSTRACT

The Ayushman Bharat Scheme, which was launched by the Government of India as recommended by the National Health Policy 2017, aims to provide universal health coverage to economically vulnerable populations. Healthcare is a fundamental component of human development, and the scheme strives to bridge critical gaps in India's healthcare system by providing financial protection and ensuring access to affordable medical care. This study aims to evaluate the role of Ayushman Bharat scheme in improving healthcare access in Chandigarh. It seeks to assess how effectively the scheme improves healthcare access for economically disadvantaged groups. By exploring these aspects, this study seeks to provide a comprehensive understanding of the scheme's impact and its future prospects. Data from the Ayushman Bharat dashboard was employed for the analysis. Overall, we found out that the healthcare access of PM-JAY has improved in terms of the number of beneficiaries availing the healthcare services or the utilization of the cards by the beneficiaries and the beneficiaries from other states accessing services at Chandigarh

1) Research Scholar, Department of Economics, Panjab University, Chandigarh

2) Research Scholar, Department of Economics, Panjab University, Chandigarh

empaneled hospitals comprise 45% from Chandigarh, 42% from Punjab and remaining 13% from other states. Enrollment for the Vaya Vandana card has also witnessed a significant approval rate.

Keywords: Healthcare Access, Universal Health Coverage, Economic Vulnerability, PM- JAY, Vaya Vandana

Introduction:

Ayushman Bharat Scheme, which was launched in 2018 a imedatrans forming India's health care system, with vision of offering accessible, affordable, and quality healthcare services, as well as ensuring universal health coverage for the country's under privileged populations. PM-JAY is the world's largest health insurance scheme fully financed by the government. It will provide financial protection (Swasthya Suraksha) to 10.74 crore poor, deprived rural families and identified occupational categories of urban workers' families as per the latest Socio-Economic Caste Census (SECC) data (approx. 50 crore beneficiaries). It offers a benefit cover of Rs. Five lakh per family per year (on a family floater basis). (*Ayushman Bharat (PIB)*, 2022) PM-JAY will cover medical and hospitalization expenses for almost all secondary care and most of tertiary care procedures. Service include approximately range of procedures covering all the costs related to treatment, including but not limited to drugs, supplies, diagnostic services, physician's fees, room charges, surgeon charges, OT and ICU charges etc. (*Ayushman Bharat (PIB)*, 2022) In October 29, 2024 the scheme was expanded to include Ayushman Vaya Vandana Card with aim of providing free hospital treatment to all seniors citizen aged 70 and above belonging to families already covered under ABPM-JAY get an additional top-up cover upto¹ 5 lakh per year

for them selves, irrespective of whether they belong to the disadvantaged section or not. This initiative raises the bar for fair treatment and access to senior citizens healthcare thus, sticking to its motive of Universal health coverage.

Despite the ambitious scale of the PM Ayushman Bharat scheme, existing research primarily focuses on national-level outcomes or large urban centres, leaving a significant understanding of how the scheme operates in smaller regions, such as Union Territories like Chandigarh. While there is some analysis of Ayushman Bharat's effectiveness, there remains a lack of region-specific studies, particularly in the context of healthcare access challenge. This paper seeks to bridge this gap by conducting a case study on Chandigarh, evaluating the scheme's impact on healthcare access. Ayushman Bharat aligns closely with SDG 3, which aims to ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages (*Goal 3: Good Health and Well-Being - The Global Goals*, n.d.).

It will also evaluate the economic impact of the scheme on both the public sector and private healthcare providers. This study encompassing states like Punjab, Haryana, Himachal Pradesh, and Union Territories like Chandigarh, faces a unique set of demographic, socioeconomic, and healthcare challenges. The evaluation of Ayushman Bharat in Chandigarh will provide a localized understanding of human development aspect- focusing on equitable health access.

Methodology

For this paper, we have limited ourselves to conducting a **descriptive analysis** only, focusing on providing an overview of the data and insights related to the Pradhan Mantri Ayushman Bharat Yojana (PM-JAY) and

its impact in Chandigarh. The data used for this analysis was sourced from publicly available and official domain datasets, ensuring transparency and reliability in the findings. The following methodology outlines the approach for evaluating the objective of the study:

Objective: To Evaluate the Scheme's Role in Improving Health care Access

To evaluate the role of the PMAY scheme in improving healthcare access, we have selected the following parameters:

Number of Cards Issued: We will analyze the total number of Ayushman Bharat cards issued from the inception of the scheme to the present. This parameter helps assess the outreach and extent of coverage provided by the scheme.

Utilization of Cards: This parameter will examine the number of beneficiaries actively using their Ayushman Bharat cards to avail themselves of healthcare benefits. To evaluate the real-world impact of the scheme, beyond mere card issuance, we have considered the utilization of the scheme in **one government hospital (GMSH-16)** and **one private hospital (Santokh Hospital, Sector 38A, Chandigarh)**. By tracking the number of beneficiaries who used their cards at these two hospitals, we will assess the actual utilization rates and determine the scheme's effectiveness in improving healthcare access.

Number of Empanelled Hospitals (Private and Public): This will look at the total number of private (27) and public hospitals (7) that are empanelled under the scheme in Chandigarh. This metric will shed light on the availability and accessibility of healthcare providers under the scheme.

Proportion of Ayushman Bharat Beneficiaries by State in

Chandigarh: We will assess the distribution of Ayushman Bharat beneficiaries from different states who are availing the benefits of the scheme in Chandigarh. This will help identify any regional disparities in the utilization of the scheme and offer a better understanding of its impact on various demographic groups within the Union Territory.

Enrollment for Vaya Vandana Cards: This indicator tracks the number of Vaya Vandana health insurance cards requested, approved, and pending for senior citizens under the Ayushman Bharat Scheme. Senior citizens who are already availing benefits of various government schemes including Central Government Health Scheme (CGHS), Ex-Servicemen Contributory Health

Scheme (ECHS), and Ayushman Central Armed Police Force (CAPF) have to choose between their existing scheme or can opt for AB PM-JAY. Additionally, persons covered by private health insurance coverage or members of the Employees' State Insurance scheme are eligible to benefit from AB PM-JAY. (Press Release: Press Information Bureau, n.d.)

The card offers treatment for around 2000 medical procedures and covers all pre-existing diseases from first day itself without any waiting period. (Press Release: Press Information Bureau, n.d.)

Result: Number of Cards Issued: As of the period from September 2018 to August 2024, a total of **209,021 beneficiaries** have been enrolled in the scheme, including **107,972 males** and **100,707 females**.

We also observe several peaks in card creation over time. Notably, a significant increase in card issuance was recorded in **November 2022**, followed by another peak in **February 2023**, and the latest peak observed

in **July 2024**. These increases can largely be attributed to the impact of the **COVID-19 pandemic**, along with the incorporation of **NFSA data** (*Ration Card Dashboard*, (n.d.)) in addition to the earlier **SECC (Socio-Economic Caste Census) data** (*Socio Economic and Caste Census (SECC)*, n.d.), as well as the inclusion of **all senior citizens** (Vaya Vandana) under the scheme. These factors have contributed to the increase in enrollment and, consequently, the higher number of Ayushman Bharat cards issued during these periods.

Utilization of Cards: This parameter will examine the number of beneficiaries actively using their Ayushman Bharat cards to avail themselves of healthcare benefits. To assess the real-world impact of the scheme, beyond simple card issuance, we have selected two hospitals for evaluation: one government hospital, GMSH-16, and one private hospital, Santokh Hospital (Sector 38A, Chandigarh).

The selection of GMSH-16 is due to its wide range of healthcare facilities and the comprehensive set of Ayushman Bharat packages it offers. In this hospital, a total of 1,814 beneficiaries with a Chandigarh address proof (residing in Chandigarh) have used their Ayushman Bharat cards.

On the other hand, Santokh Hospital was chosen because of its location in an area predominantly inhabited by economically disadvantaged groups. At this private hospital, 3,296 beneficiaries with a Chandigarh address proof have utilized their Ayushman Bharat cards to access healthcare services. This data helps evaluate the practical utilization of the scheme and its accessibility to the beneficiaries within both public and private healthcare settings in Chandigarh.

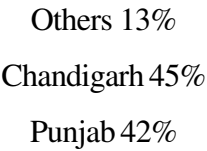
Proportion of Ayushman Bharat Beneficiaries by State in Chandigarh: The data presented below includes beneficiaries from the

Government Multi-Specialty Hospital (GMSH) in Sector 16, Chandigarh, as it serves as a key healthcare provider for individuals enrolled under the Ayushman Bharat scheme (NHA | Setu Dashbaord, n.d.). As depicted in Table 1, the largest group of beneficiaries comes from Chandigarh, with 1,609 individuals utilizing the benefits of the scheme. This is followed by 1,487 beneficiaries from Punjab. Additionally, 453 beneficiaries from other states, including Haryana, Himachal Pradesh, Uttarakhand, Uttar Pradesh, Bihar, and Jammu & Kashmir, are also part of the program.

Table 1: Proportion of Ayushman Bharat Beneficiaries by State in Chandigarh.

State	Beneficiaries availing treatment
Chandigarh	1605
Punjab	1487
UP	148
Haryana	144
HP	93
Bihar	37
Jharkhand	13
J&K	12
MP	3
Chattisgarh	2
Ladakh	1
Total	3545

Fig.1 Proportion of Ayushman Bharat Beneficiaries by State in Chandigarh

To evaluate the **expenditure of the scheme**, we examine the total costs incurred by both **GMSH-16** and **Santokh Hospital** in Chandigarh, based on the average cost per beneficiary and the number of beneficiaries who utilized the services between 2018 and 2024.

GMSH-16, Chandigarh: The average cost incurred per beneficiary was ¹ **8,861.06**. With **1,814 beneficiaries** availing of services, the total cost for the hospital over this period amounts to ¹ **16,073,854** (¹ 8,861.06 * 1,814).

Santokh Hospital: The average cost per beneficiary was found to be ¹ **1,838.55**. With **3,296 beneficiaries** utilizing the services, the total cost incurred at Santokh Hospital is ¹ **6,069,860.8** (¹ 1,838.55 * 3,296).

This data reveals differences in the cost incurred at these two hospitals. GMSH-16, as a government hospital, has a higher average cost per person and is attributed to the extensive healthcare services it offers. Meanwhile, Santokh Hospital, a private facility, has a lower average cost per beneficiary, which may reflect the nature and extent of the services it provides.

The number of beneficiaries at Santokh Hospital is higher compared to GMSH-16. This is due to the close proximity of Santokh Hospital to areas predominantly inhabited by economically disadvantaged residents.

Enrollment for VAYAVANDANA Cards:

From the table below, we observed that at national level, a large majority equivalent to 97.3% of the requested Vaya Vandana Cards have been approved, with only about 2.7% still pending. Similarly in the Chandigarh, the approval rate is also high, with 99.5% of the requested cards approved and only 0.5% pending. Thereby, indicating that Scheme is efficiently

reaching the eligible senior citizens in Chandigarh.

Table2: Vaya Vandana Enrollments

	Requested	Approved	Pending
Total	52,56,881	51,15,091	1,40,827
Chandigarh	8,649	8,607	39

Source: PM-JAYDashboard

Conclusion

The Ayushman Bharat Yojana has successfully expanded healthcare access in Chandigarh, with substantial participation from both public and private hospitals. The wide variation in costs between public and private institutions, along with the increasing number of beneficiaries, highlights the need for efficient resource allocation and cost management strategies to maintain the scheme's viability.

Additionally, one potential solution to expand coverage could be the introduction of a Voluntary Premium System for Uncovered Groups. This system would allow individuals who do not have BPL or ration cards to voluntarily join the PM-JAY scheme by paying a reasonable premium. This would help include those who are excluded due to documentation issues, particularly in urban areas like Chandigarh.

References

1. **AyushmanBharat(PIB).(2022).**
2. Goal 3: Good health and well-being-The Global Goals.(n.d.). Retrieved February 28, 2025, from [https://www.globalgoals.org/goals/3-good-health-and-well-being/BUDGET BRIEFS](https://www.globalgoals.org/goals/3-good-health-and-well-being/BUDGET%20BRIEFS):

- Ayushman Bharat GOI, 2023-24.(n.d.).<https://www.indiabudget.gov.in>.
3. Goal 3: Good health and well-being- The Global Goals.(n.d.). Retrieved February 28, 2025, from <https://www.globalgoals.org/goals/3-good-health-and-well-being/NHAISetu> Dashbaord. (n.d.). Retrieved March 1, 2025, from <https://dashboard.pmjay.gov.in/publicdashboard/#/>
 4. Press Release : Press Information Bureau. (n.d.). Retrieved March 11, 2025, from https://pib.gov.in/PressReleasePage.aspx?PRID=2082288&utm_source=chatgpt.com
 5. Ration Card Dashboard. (n.d.). Retrieved March 1, 2025, from <https://nfsa.gov.in/public/nfsadashboard/PublicRCDashboard.aspx> Socio Economic and Caste Census (SECC).(n.d.). Retrieved March 1, 2025, fro

HDI 2022 : A COMPARISON OF INDIAN STATES AND UNION TERRITORIES

Davinder Singh¹

Dr. Sajla Kalra²

ABSTRACT

The research study is based on “**HDI- Human Development Index**” values of “**Indian States and Union Territories.**” The HDI values are calculated through the method with reduced inequalities, which was introduced in 2010. India’s different states and union territories were compared with three prescribed dimensions, which are “**Life expectancy, Education level, and Per-capita National Income.**” The study is based on secondary data, which is available on “**Study Data Lab’s official website,**” which computed HDI values in 2022 and published data in 2024. Values of the index are calculated through those three dimensions using the original UNDP formula. HDI values lie between “**0**” to “**1**,” where “**0**” stands for worst conditions and “**1**” stands for best conditions. The geometric mean analysis is used to calculate the values for each region. Then this data is compiled, and after the calculation of values for each state and union territory, ranks are provided for 36 regions of India. Finally, regions are compared with each other by those ranks and identified as best and poor-performing regions.

Keywords: HDI- Human Development Index, Inequalities, Dimensions, Secondary form, UNDP- United Nations Development

1) Research Scholar, S.C.D. Govt. College, Ludhiana, Punjab

2) HOD, P.G. Dept. of Economics, S.C.D. Govt. College, Ludhiana, Punjab

Program, Components, Geometry, Population, GDP- Gross Domestic Product.

INTRODUCTION

India is the fifth largest economy, worth **\$4.27 trillion in GDP nominally by FY2025** (India Dataset from IMF). India's total population is **1,428,627,663 by 2024 est.** (World Population Prospects of United Nations), which provides an image of the most populated country in the world, and the total area occupied by India is **3.287 million km²** (Govt. of India) with 28 states and 8 union territories. But there are lots of interstate disparities in India. Some of its regions are highly developed, and some are backward. For a welfare state like India, it is a major problem to tackle and develop all its regions. Over time it is a matter of contention between philosophers regarding reliable measures of development.

Different philosophers have different opinions regarding the meaning of development. Classical philosophers like “**Adam Smith** (Wealth of Nations, 1776), **Prof. M. Meier**, and **Prof. Robert E. Baldwin** (Economic Development: Theory, History, Policy, 1957), et al.” correlated development with positive economic activities like an increase in national income, per capita income, and output only. On the other hand, modern philosophers like “**Prof. Goulet** (Development Ethics: A Guide to Theory and Practice, 1995), **Prof. Morris David Morris** (The Emergence of Industrial Capitalism in India, 1983), **Prof. A.K. Sen** (Development as Freedom, 1999), and **Prof. Mehbub-Ul-Haq** (Reflections on Human Development, 1995), et al.” criticized this ideology and gave their views, which were humanistic and welfare-based, so they mainly emphasized the welfare path. They also gave their indicators to measure the

development, like “PQLI, HDI, IHDI, GDI, AHDI, SHDI, etc.,” which are very reliable and accepted internationally.

HDI is the most famous indicator as well as a measure of development, developed by Nobel Prize Laureate “**Amartya Kumar Sen**” from **India** and “**Mehbub-Ul-Haq**” from **Pakistan** in **1990**, which measures development with a more humanistic welfare approach. HDI, commonly known as the “**Human Development Index**,” provides a ranking to 193 nations worldwide based on its prescribed dimensions. Its reports are being published by the “United Nations Development Program—UNDP” on an annual basis. When it was introduced in 1990, there were three dimensions named “**life expectancy, education (mean years of schooling and expected years of schooling), and per capita income.**” The weightage is given to these three indicators with a prescribed method explained further. Finally, HDI was calculated by determining a mean average of all of those dimensions, which lies between “**0 to 1**”; here, 0 is the worst and 1 is the best value. However, there was a problem of inequality in that measure, so to solve that problem, a new improved HDI was introduced by UNDP in the 2010’s Human Development Report. HDI was just the mean average of its given dimensions, but that doesn’t capture inequality between these dimensions. To cover up this abatement, a new HDI was introduced in 2010, which was the geometric mean of all those given indicators, while the way to assign weightage was the same.

Despite India being the most populated country in the world with much more demographic dividend, GDP, and natural resources, our ranking is still a matter of concern. As India stands, 134 out of 193 nations have an HDI value worth 0.644 (Human Development Report: 2023-24); even nations like Sri Lanka with 0.780 (Human Development Report: 2023-24) and Bangladesh with 0.670 (Human Development Report: 2023-24) occupy a better rank than India. Not only this, there are lots of interstate disparities concerning HDI. In India, we have states like Kerala, Goa, and Chandigarh with better values, while on the other side, states

like Bihar, Jharkhand, and Uttar Pradesh have poor values. These values bring down the value of India's overall rank. Further, we'll analyze these interstate disparities in India from HDI 2022 data, which was published recently with the best and worst states categorized through HDI.

OBJECTIVES

Our objective for this study is to compare Indian states through HDI and their differences. Objectives of our study are given below:

- I. To point out the best and worst performing states and union territories.
- II. To analyze the regional or interstate disparities in India.
- III. To identify such states and union territories that require infrastructural development and consideration.

METHODOLOGY

Our methodology includes data collection tools, analysis tools, graphs, and formulas used to analyze values and calculate data.

- I. Data used to conduct the study is secondary; thus, it is available on UNDP's official site and other allied sites.
- II. After assigning values individually to all the indicators next step is to calculate the HDI value of particular regions with the formulated formula:

$$HDI = (LI * EI * II)^{1/3}$$

(Here **LI** = **Life expectancy index**, **EI** = **Education index**, **II** = **Income index**.)

LI: It refers to the number of years a newborn infant is expected to live.

$$LI = \frac{Atcual\ Value - Minimum\ Value}{Maximum\ Value - Minimum\ Value}$$

EI: It has two aspects-

- **Expected years of schooling:** It refers to the number of years of schooling that a child of school entrance age can expect to receive education.
- **Mean years of schooling:** It refers to the average number of years of education received by people ages 25 and older.

$$EI = \frac{MYSI + EYSI}{2}$$

II: It refers to the aggregate income of an economy generated by its production and factors of production, less the cost of factors owned by the rest of the world, converted into dollars using PPP rates, divided by midyear population.

$$II = \frac{(\ln(GNIPC) - \ln(100))}{(\ln(75000) - \ln(100))}$$

(Source: Technical Notes: Human Development Report)

ANALYSIS

INDIA is the 5th biggest economy in the world and the most populated country with 28 states and 8 union territories. Among those regions, some regions like **Chandigarh, New Delhi, Gujarat, Maharashtra, and Tamil Nadu** are viewed as highly developed, On the other hand, some regions like **Jharkhand, Nagaland, Bihar**, etc. are reviewed as Backward and poor regions. Such classifications are based on general terms that include roads, railways, availability of markets, literacy, government concentration, employment, and other factors.

If we analyze different Indian states, we must adopt a proper, reliable measure. Here we used the “**Human Development Index- HDI**” with all its three dimensions. Its methodology is quite different than general terms, dimensions used in HDI are more humanistic welfare and potential-based measures. The below drawn table depicts different Indian regions with calculated HDI values.

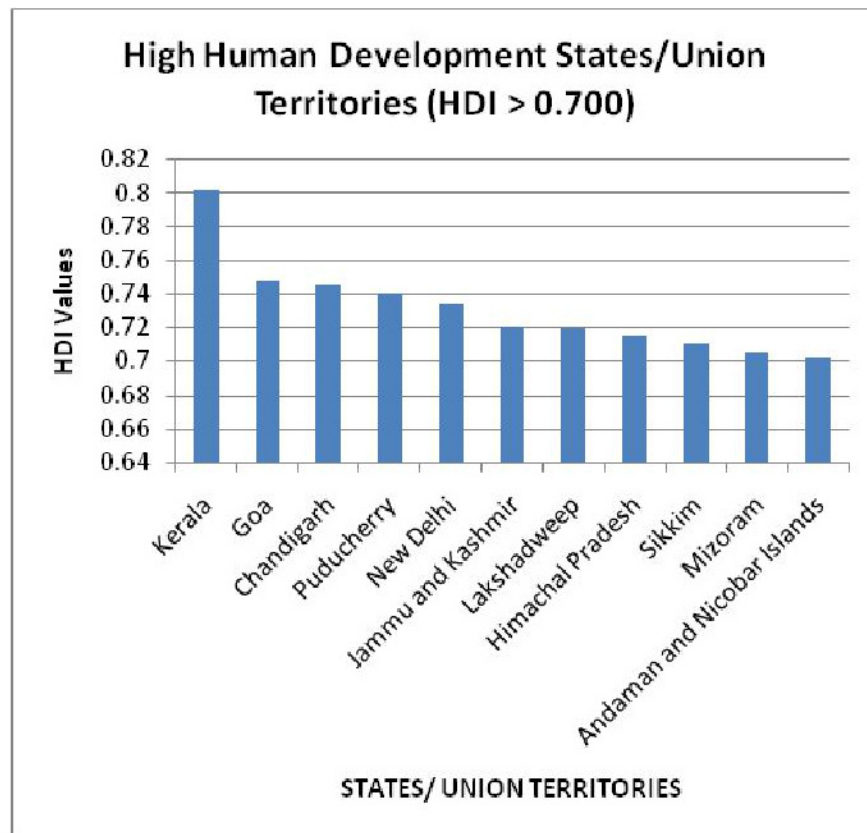
Sr. No.	Ranks	STATES/ UNION TERRITORIES	HDI 2022
1	11	Andaman and Nicobar Islands	0.702
2	27	Andhra Pradesh	0.638
3	15	Arunachal Pradesh	0.668
4	32	Assam	0.605
5	37	Bihar	0.54
6	3	Chandigarh	0.745
7	29	Chhattisgarh	0.621
8	30	Dadra and Nagar Haveli	0.617
9	20	Daman and Diu	0.662
10	2	Goa	0.748
11	26	Gujarat	0.645
12	12	Haryana	0.675
13	8	Himachal Pradesh	0.715
14	6	Jammu and Kashmir	0.72
15	36	Jharkhand	0.548
16	21	Karnataka	0.657
17	1	Kerala	0.801
18	7	Lakshadweep	0.719
19	33	Madhya Pradesh	0.599
20	13	Maharashtra	0.674
21	15	Manipur	0.668
22	25	Meghalaya	0.646
23	10	Mizoram	0.705
24	18	Nagaland	0.666
25	5	New Delhi	0.734
26	34	Orissa	0.597
27	4	Puducherry	0.74
28	23	Punjab	0.651
29	31	Rajasthan	0.618
30	35	Sikkim	0.678
31	28	Tamil Nadu	0.642
32	24	Telangana	0.655
33	16	Tripura	0.625
34	14	Uttar Pradesh	0.628
35	17	Uttarakhand	0.635
36	19	West Bengal	0.63

(Source: Global Data lab: 2022)

High Human Development (HDI > 0.700)

- Through analysis of the data, we can easily identify that “**Kerala**” state performed best with rank-1 by those prescribed indicators with an HDI value of “0.801,” even though it stands at 21st rank based on an area worth 38,863 km² and 13th based on a population worth 34,630,192 by 2018 and India’s second-biggest economy worth \$130 billion or 11.46 trillion Indian rupees (Govt. of Kerala).
- After Kerala, we have “**Goa**” with 2nd rank and a value of 0.748, which is the smallest state in India based on both an area of 3702 km² as well as a population of 1,458,545 by the 2011 census with a total GDP worth \$12 billion. Despite that, it is an amazing fact that such a small region can achieve the 2nd greatest rank in HDI (Govt. of Goa).
- Further 3rd rank is held by “**Chandigarh**,” with 0.745, which is a Union Territory with government concentration to develop basic infrastructure in Chandigarh, which holds a better grip on all the dimensions, although its GDP is only \$6 billion with an area worth 114 km² and a population of only 1,055,450 by the 2011 census. (Govt. of Chandigarh).
- After Chandigarh, the next position is held by “**Pondicherry**” with a 0.740 value. It is also a Union Territory in South India and holds 34th position by area of 483km² and 29th rank with 1,394,467 of population and GDP worth \$4.5 billion (Govt. of Pondicherry).
- 5th rank is then held by “**New Delhi (0.734)**,” which is the capital city of India with better infrastructural development. Its population is 21,588,000, and its area is 1484 km² even though its GDP is only \$130 billion by 2023-24 data (Govt. of New Delhi).

- Then we have “**Jammu and Kashmir**” with a 0.720 value, which holds 6th rank and was declared a U.T. in 2019, grabbing the attention of national as well as international tourists. It holds 42,241 km² of land with a 12,267,013 population (Govt. of Jammu and Kashmir).
 - After that, the next position is held by “**Lakshadweep**” with an HDI value of 0.719 belonging to southern India. Its area is 32.6 km² and provided heritage to just 64,473 people by the 2011 census, which is a matter to pay attention that: how a country with such a low level of population can achieve 7th rank in HDI (Govt. of Lakshadweep).
 - The next 8th position is held by “**Himachal Pradesh**” with a 0.715 value, which was created from Eastern Punjab in 1971 and is the 18th biggest region in India with 55,673 km² of land and holds a GDP worth \$26 billion with a total population worth 6,864,602 (Govt. of Himachal Pradesh).
 - After that, “**Sikkim**” holds 9th rank in HDI with a 0.710 value and belongs to North India with the 27th biggest region worth 7,096 km² area and a population of 610,577. Its GDP is \$6 billion (Govt. of Sikkim).
 - Then “**Mizoram**” with a 0.705 HDI value. It holds the position of 24th biggest state worth 21,081 km² and 27th rank by population with 1,252,000 people. Its total GDP is \$4.1 billion (Govt. of Mizoram).
 - The last rank is held by “**Andaman and Nicobar Islands**,” comprising 572 islands, of which only 38 are inhabited, with an HDI value of 0.702, an area of 8,249 km² and a population of 380,581. Its GDP is only \$1.2 billion, which is the 33rd biggest GDP (Govt. of Andaman and Nicobar Islands).
- and the population is 112,374,333 by 2011. Its total GDP is \$490 billion (Govt. of Maharashtra).

(Source: Global Data lab: 2022)

Medium Human Development(0.700> HDI > 0.550)

- Among this category, the first state is “**Haryana**,” which held the 12th rank with a 0.675 value, although its per capita income is high in previous data. Its area is 44,212 km² with the 22nd biggest state and GDP being \$140 billion and the 13th biggest GDP in India, with a total population of 25,351,462 (Govt. of Haryana).
- “**Maharashtra**” from south India holds 13th rank in HDI with a 0.674 value. It is the 3rd biggest state in India with a 307,713 km² area.

- “**Tamil Nadu**” holds 14th rank with a 0.670 value, which was Madras earlier. It is the 10th biggest state with a 130,058 km² area, and a population is approx 72,147,030 with \$346.29 billion (Govt. of Tamil Nadu).
- Then “**Arunachal Pradesh**” and “**Manipur**” both hold the 15th rank with a 0.670 value. Despite Arunachal Pradesh (83,743 km²) with 14th rank and Manipur (22,327 km²) with 23rd rank by area A.P (\$4.4 billion) with 31st and Manipur (\$6.1 billion) with 28th biggest GDP-like difference, they share the same rank. On the other hand, A.P. has 1,383,727, and Manipur has a 2,855,79 population (Govt. of Arunachal Pradesh and Govt. of Manipur).
- After it, “**Uttarakhand**,” with a value of 0.667, holds the 17th rank, which was part of U.P. before 2000. Its area is 53,483 km² and the current population is approximately 10,086,292. The total GDP of Uttarakhand is worth \$46 billion (Govt. of Uttarakhand).
- “**Nagaland**” with an 18th rank, holds a 0.666 value with mostly green forest lands. Its total area is 16,579 km² and the population is approximately 1,978,502, only with a GDP of \$4.3 billion (Govt. of Nagaland).
- “**Daman and Diu**” holds the 20th rank with a 0.662 value with a total area of 112 km² and a population of approximately 242,911. (Govt. of Daman and Diu).
- “**Karnataka**” occupies the 21st rank with a 0.657 value with a total area of 191,791 km² and is the 6th biggest state with a population of approx. 61,130,704. The GDP of Karnataka is \$290 billion. (Govt. of Karnataka).

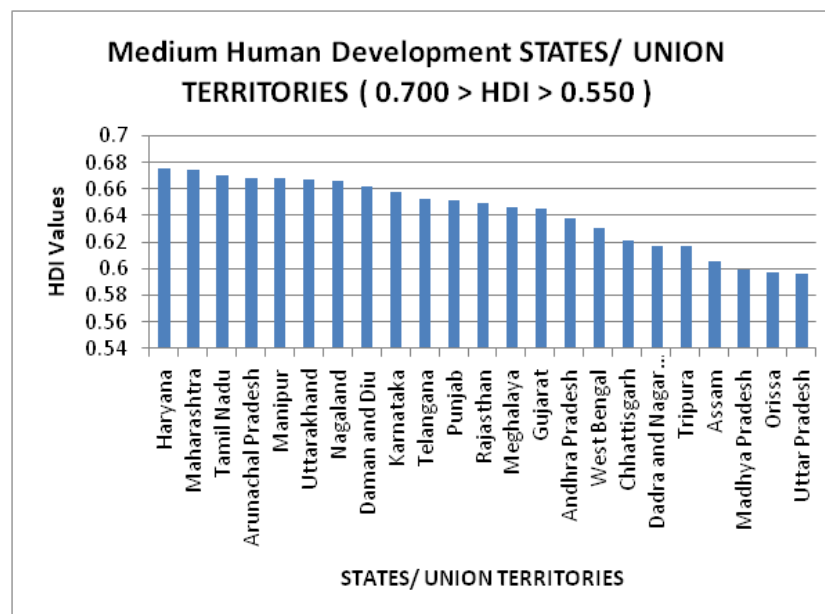
- After this, the 22nd position is held by “**Telangana**,” formulated in 2014 with a 0.652 HDI value. Its area is 112,077 km² making it the 11th biggest state, and the population is approximately 35,003,674. Its GDP is \$190 billion, with the 5th biggest economy of Indian states (Govt. of Telangana).
- Then came “**Punjab**” which occupies 23rd rank in HDI with a calculated value worth 0.651. It is the food basket of India with a 50,362 km² area and holds the rank of 20th biggest state in India. The estimated population of Punjab was approximately 27,743,338 by the 2011 census. Most of them are employed in the agricultural sector. Punjab’s GDP is worth 79 billion U.S. dollars (Govt. of Punjab).
- “**Rajasthan**” comes with a 24th rank with a 0.649 value share border with Punjab. Its area is 342,239 km² and is the biggest state in India. Its population is approximately 68,548,437; by the 2011 census, its GDP was worth \$190 billion, which is the 7th biggest GDP (Govt. of Rajasthan).
- Then next is “**Meghalaya**” with a 25th rank and 0.646 value and the 24th biggest state with a 22,429 km² area with a 2,966,889 population by the 2011 census and a GDP worth \$5.4 billion (Govt. of Meghalaya).
- After that, “**Gujarat**” holds the 26th position with a 0.645 HDI value. It is one of the most industrialized and infrastructurally developed states. Also, it is the 5th biggest state with a 196,024 km² area and a population worth 60,439,692. Its GDP is worth \$320 billion (Govt. of Gujarat).
- Next 27th rank is held by “**Andhra Pradesh**” with a 0.638 value belonging to eastern India. Its total area is 162,970 km² with the 7th biggest

state, total population is approx. 49,577,103 with a GDP worth \$190 billion (Govt. of Andhra Pradesh).

- **“West Bengal”** comes in 28th rank with a 0.630 value and a total area of 88,752 km² and is the 13th biggest state. The population of West Bengal is 91,347,736 by the 2011 census. Its total GDP is \$200 billion, which is the 6th biggest economy (Govt. of West Bengal).
- The next rank is held by **“Chhattisgarh,”** worth 29th with a 0.621 value. It is the 9th biggest region in India with a 135,192 km² area. The total GDP of Chhattisgarh is \$65 billion, and the total population is 29,436,231 (Govt. of Chhattisgarh).
- Further, the next place is held by **“Dadra and Nagar Haveli”** and **“Tripura”** with a value worth 0.617, as both the states are very small in an area of 491 km² and 10,491 km². The population rate is very low, with 343,709 by the 2011 census and 4,147,000 in these areas. The total GDP of Tripura is \$10 billion (Govt. of Dadra and Nagar Haveli and Govt. of Tripura).
- The next rank is held by **“Assam”** with a 0.605 value and 32nd rank. Its total area is 78,438 km² and it is 16th in rank among Indian states and union territories, and the population is approximately 31,169,272. The total GDP of Assam is \$74 billion, which is the 18th most powerful economy in India (Govt. of Assam).
- **“Madhya Pradesh”** occupies 33rd rank with a 0.599 value, and with an area of 308,252 km² holds the rank of 2nd biggest state. The total population is approximately 72,626,809 by the 2011 census, and GDP is worth \$170 billion (Govt. of Madhya Pradesh).
- **“Orissa”** is the second-last medium-ranked state with 34th rank and 0.597 value. The total area is 155,707 km² with 8th rank. Its current

population is approx. 41,974,218 with a GDP worth \$100 billion (Govt. of Orissa).

- “**Uttar Pradesh**” holds the last position in medium-ranked states and union territories with 35th rank and a value worth 0.596. It is one of the biggest food as well as labor supplier regions and also the most populated state in India. The total area of U.P. is 243,286 km² and is the 4th biggest state. The total population was approx. 241,066,874, which was the most populated state by 2021, with a GDP worth \$280 billion (Govt. of Uttar Pradesh).

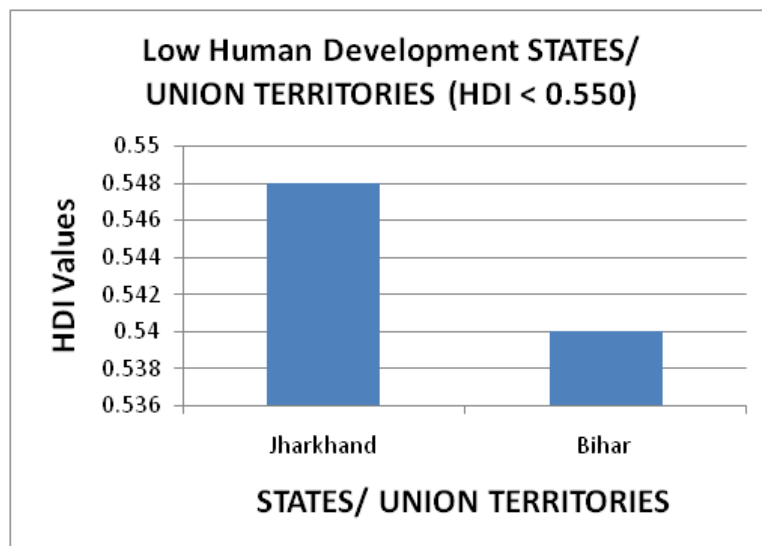
(Source: Global Data lab: 2022)

Low Human Development (HDI < 0.550)

- “**Jharkhand**” is at 36th rank with a 0.548 HDI value; it is one of the most backward states in India, which requires considerable attention. In most of the measures, like per capita income, literacy, and infrastructure,

it is very poor. The total area of Jharkhand is 79,716 km² and it is the 15th biggest state in India with approximately 32,988,134 people. Even still. GDP is \$54 billion, which is the 19th biggest GDP in India (Govt. of Jharkhand).

- Finally, the last position by HDI is held by “**Bihar**” with a 0.540 HDI value from all three dimensions; with such a low value, it is at the lowest grade in many other measures like infrastructural measures, education measures, production measures and other measures. The total area of Bihar is 98,940 km², making it the 12th biggest state, and a GDP worth \$99 billion, which ranks 15th. The population in Bihar is approx. 130,725,310 by 2023, which is the 2nd most populated state (Govt. of Bihar).

(Source: Global Data lab: 2022)

LIMITATIONS

Limitations are boundaries for any research. Our research proposal is conducted with given boundaries:

- I. There is limited access to current data, as the most recent data available is from 2022.
- II. Research is fully based on secondary data such that there is limited control of the collection of data.
- III. Research is solely focusing on the values of Indian states and union territories only.
- IV. Research is based upon previous studies.
- V. While calculating the HDI values, only three prescribed indicators are used, and lots of other indicators are ignored.
- VI. Research relies on only numerically and graphically represented data to assign values.
- VII. Research has lots of time lags as data of other comparables are calculated on different periods.

CONCLUSION

- I. The different Indian states and union territories were compared based on the HDI formula by its prescribed methodology with three dimensions “**Life Expectancy Index, Education Index, and Income Index**”. With those measures, we concluded that states like **Kerala, Goa, and Chandigarh** are the best performing states and union territories, on the other hand, regions like **U.P., Jharkhand, and Bihar** are the worst performing states and union territories. Some regions like **Uttarakhand, Nagaland, Punjab, and other regions** are categorized under average performing regions by HDI. **Kerala, Goa, and New Delhi** are smaller regions than **Gujarat, Rajasthan, and Uttar Pradesh**, but still, their performance is much better. Even **Gujarat, Karnataka, and Tamil Nadu** have the highest GDP in India, but still, they haven't shown much

impressive performance in HDI. Although **Telangana, Haryana, and Delhi** are the highest per-capita income regions in India, they are average regions by HDI.

II. States and Union Territories like **Delhi, Chandigarh, Maharashtra, Karnataka, and Kerala** are such regions, which hold better infrastructure, education, healthcare, and employment, but some regions like **Bihar, Jharkhand, and Assam** are such regions that are suffering from poor conditions in basic infrastructure, transport, and education.

III. States and Union Territories like **Bihar, Jharkhand, and Uttarakhand** lack basic facilities and employment opportunities, which require government consideration and more **Social overhead capital (SOC)** and **Direct Productive Activity (DPA)** investment to utilize their resources and provide better opportunities to accelerate development. Although developed regions like **Delhi, Chandigarh, Gujarat, and Maharashtra** have a better grip on the standard of living, employment, law and order, basic infrastructure, and government consideration.

REFERENCE:

1. Baldwin, Prof. M. Meier and Prof. Robert E. "Economic Development: Theory, History, Policy." 1957.
2. Censusindia. 2011. <www.censusindia.gov.in>.
3. Commission, Planning. India Human development Report. Govt. of India, 2011.
4. Globaldatalab. 2022. <<https://globaldatalab.org/>>.
5. Goulet, Prof. "Development Ethics: A Guide to theory and Practice ." 1995.

6. Govt. of Andaman and Nicobar.<<https://andaman.gov.in/>>.
7. Govt. of Andhra Pradesh.<<https://www.ap.gov.in/>>.
8. Govt. of Arunachal Pradesh.<<https://arunachalpradesh.gov.in/>>.
9. Govt. of Assam.<<https://assam.gov.in/>>.
10. Govt. of Bihar.<<https://state.bihar.gov.in/>>.
11. Govt. of Chandigarh.<<https://chandigarh.gov.in/>>.
12. Govt. of chhattisgarh.<<https://cgstate.gov.in/>>.
13. Govt. of Dadar and Nagar Haveli and Daman and Diu.<<https://ddd.gov.in/>>.
14. Govt. of Goa.<<https://www.goa.gov.in/>>.
15. Govt. of Gujarat.<<https://www.digitalgujarat.gov.in/>>.
16. Govt. of Haryana.<<https://haryana.gov.in/>>.
17. Govt. of Himachal Pradesh.<<https://himachal.nic.in/>>.
18. Govt. of India.<<https://www.india.gov.in/>>.
19. Govt. of Jammu and Kashmir.<<https://jk.gov.in/jammukashmir/>>.
20. Govt. of Jharkhand.<<https://www.jharkhand.gov.in/>>.
21. Govt. of Kerala.<<https://www.kerala.gov.in/>>.
22. Govt. of Lakshadweep.<<https://lakshadweep.gov.in/>>.
23. Govt. of Madhya Pradesh.<<https://mp.gov.in/>>.
24. Govt. of Maharashtra.<<https://www.maharashtra.gov.in/>>.
25. Govt. of Manipur.<<https://manipur.nic.in/>>.
26. Govt. of Meghalaya.<<https://meghalaya.gov.in/>>.
27. Govt. of Mizoram.<<https://mizoram.nic.in/>>.
28. Govt. of Nagaland.<<https://nagaland.gov.in/>>.
29. Govt. of New Delhi.<<https://delhi.gov.in/>>.
30. Govt. of Odisha/Orissa.<<https://odisha.gov.in/>>.

31. Govt. of Puducherry.<<https://www.py.gov.in/>>.
32. Govt. of Punjab.<<https://punjab.gov.in/>>.
33. Govt. of Rajasthan.<<https://rajasthan.gov.in/>>.
34. Govt. of Sikkim.<<https://sikkim.gov.in/>>.
35. Govt. of Telangana.<<https://www.telangana.gov.in/>>.
36. Govt. of Tripura.<<https://tripura.gov.in/>>.
37. Govt. of Uttar Pradesh.<<https://up.gov.in/en/>>.
38. Govt. of Uttarakhand.<<https://uk.gov.in/>>.
39. Govt. of West Bengal.<<https://wb.gov.in/>>.
40. IMF. 2025. <www.imf.org/external/datamapper/profile/IND>.
41. M.H. Suryanarayana, Ankush Agrawal and K. Seera Prabhu. "Inequality adjusted HDI for Indian States." 2011.
42. Malik, Khalid. "Human Development Report." 2013.
43. Mehbub-Ul-Haq. "Reflections on Human Development." 1995.
44. Morris, Prof. Morris David. "The Emergence of Industrial Capitalism in india." 1983.
45. Sen, Prof. Amartya Kumar. "Development as freedom." 1999.
46. Smith, Adam. "Wealth of nations." 1776.
47. Technical notes.<www.hdr.undp.org>.
48. World Population Prospects. 2019. <www.archive.org/web/>.

The Impact of Social Media as a Dynamic Tool for Customer Engagement : Understanding the Evolving Role of Online Platforms in Enhancing Brand-Customer Interactions and Business Outcomes

Sarbjeet Kaur¹

Dr. Manoj Kumar²

ABSTRACT

This study examines the impact of social media as a dynamic tool for customer engagement, focusing on how evolving online platforms have transformed brand-customer interactions and business outcomes. As businesses increasingly shift toward digital strategies, social media has become central to fostering meaningful relationships with consumers. The research explores key elements such as consumer behaviour, the role of social media in enhancing brand loyalty, and the ways in which businesses utilize platforms like Facebook, Instagram, and Twitter to communicate with their audience. By analyzing case studies and industry data, the paper highlights how social media's real-time feedback, personalization, and wide reach contribute to deeper customer engagement, ultimately influencing brand perception, customer retention, and business growth. The study also addresses challenges such as information overload, privacy concerns, and the need for brands to adapt to changing algorithms and consumer preferences. In conclusion, the findings underscore the critical role of social media in shaping modern

1) (Research Scholar), Department of Commerce, Desh Bhagat University, Mandi Gobindgarh, Distt. Fatehgarh Sahib, Panjab, India

2) (Supervisor), Department of Commerce, Desh Bhagat University, Mandi Gobindgarh, Distt. Fatehgarh Sahib, Panjab, India

business strategies and its potential to drive long-term success in the digital age.

KEYWORDS: Social Media, Customer engagement, Customer Behaviour, Media Platforms.

1. INTRODUCTION:

In today's digital landscape, social media has emerged as a transformative force in the realm of customer engagement. With billions of active users across various platforms, businesses are increasingly leveraging social media to connect with their audience in ways that were previously unimaginable. This shift reflects a fundamental change in how brands interact with consumers, moving from traditional, one-way communication methods to a more dynamic, interactive approach. As social media platforms evolve, they offer unique opportunities for brands to foster relationships, build loyalty, and enhance the overall customer experience.

The significance of customer engagement cannot be overstated, as it directly correlates with business performance and success. Engaged customers are not only more likely to make repeat purchases, but they also serve as brand advocates, promoting products and services through word-of-mouth and social sharing. This study explores the intricate relationship between social media and customer engagement, analyzing how brands utilize these platforms to drive consumer interaction, cultivate trust, and maintain relevance in a competitive marketplace. By understanding the factors that contribute to effective engagement strategies, businesses can adapt their marketing approaches to meet the evolving expectations of their customers.

Furthermore, the impact of social media on customer engagement extends beyond mere interaction; it also influences business outcomes such as sales, brand reputation, and market positioning. As consumers increasingly turn to social media for product recommendations, reviews, and customer service, brands must harness the potential of these platforms to respond to consumer needs effectively. This introduction sets the stage for an in-depth examination of the role of social media in enhancing brand-customer interactions and its implications for business growth in the digital age. Through a comprehensive analysis, this study aims to provide valuable insights into the evolving landscape of customer engagement and the strategic importance of social media for businesses today.

2. OBJECTIVES OF THE STUDY

The primary objective of this study is to investigate the role of social media as a tool for customer engagement, focusing on how brands can effectively utilize these platforms to foster deeper connections with their audience. Specifically, the study aims to identify the key strategies that businesses employ to enhance customer interactions through social media, including content creation, community building, and real-time engagement. By analyzing these strategies, the research seeks to understand their impact on consumer behavior, brand loyalty, and overall customer satisfaction.

Additionally, the study aims to assess the measurable outcomes of social media engagement on business performance. This includes examining how increased customer engagement through social media correlates with improved sales figures, brand visibility, and customer retention rates. Another objective is to explore the challenges and barriers

that brands face in implementing effective social media engagement strategies, such as managing customer expectations, addressing negative feedback, and adapting to rapid changes in social media algorithms. By addressing these objectives, the study will contribute to a deeper understanding of the evolving role of social media in customer engagement and its significance for driving business success in today's digital economy.

This study seeks to explore the multifaceted role of social media in enhancing customer engagement, with the primary objective of identifying effective practices that brands can adopt to cultivate meaningful interactions with their audience. A key focus will be on understanding how various types of content—such as visual storytelling, user-generated content, and interactive posts—can significantly influence customer perceptions and encourage participation. By delving into these practices, the research aims to provide actionable insights that can help brands tailor their social media strategies to better resonate with their target demographics.

In addition to examining engagement practices, the study also aims to analyze the broader implications of social media engagement for brand equity and reputation. This involves assessing how positive customer interactions on social media can enhance brand image, create a sense of community, and establish trust with consumers. Furthermore, the research will investigate the metrics and tools available for measuring the effectiveness of social media engagement efforts, such as engagement rates, reach, and conversion metrics. Ultimately, the objectives of this study are designed to equip brands with a comprehensive understanding of how to leverage social media as a powerful tool for customer

engagement, enabling them to drive business growth and achieve long-term success in an increasingly competitive landscape.

3. RESEARCH METHODOLOGY OF THE STUDY

The objective of this research endeavour is to investigate the Indian millennial consumer market. The primary survey method was the research approach employed in this study. To find any recent study and determine the necessity for more research, a preliminary literature review is conducted. This has prepared the ground for the next study project. An extensive review of prior research has been conducted to address and narrow the research gap. A conclusive analytical conclusion was reached through the administration of a survey using a questionnaire to 600 individuals on many social media platforms.

Quantitative research is a methodical and empirical inquiry that use numerical data to measure variables and examine the connections between them. Data collection in this process include gathering information using structured tools like surveys, questionnaires, or standardized examinations. Subsequently, the collected data is analyzed using statistical techniques. The primary focus is on objectivity, reliability, and generalizability, with the aim of generating findings that may be extrapolated to larger populations. Quantitative research encompasses several methodologies such as experiments, surveys, correlational studies, and quasi-experimental designs. This study is classified as quantitative since it entails the examination of numerical data obtained from surveys, assessments, or other quantitative measurements. In this scenario, the research is probably gathering data on characteristics such as social competence, collaborative attitude and ability, and potentially other

associated elements, utilizing instruments that produce numerical data. Quantitative analysis utilizes statistical techniques to examine numerical data, including t-tests, which ascertain whether there is a notable disparity between the averages of two groups. Thus, due to its emphasis on analyzing numerical data and employing statistical methods to infer disparities or correlations between variables, the study is classified as quantitative research. This study will utilize a quantitative methodology to investigate the theories put forward in this research. The study will focus on the population of employees working in Advertising Companies located in Districts of Haryana, Uttar Pradesh, Delhi and the NCR Region.

4. METHODS FOR DATA COLLECTION

A systematic survey was conducted to gather the required information for this investigation. A questionnaire is a research tool made up of a series of precisely written questions designed to gather information from participants. Questionnaires have been widely used in both qualitative and quantitative research methods. The questionnaire's objective is to collect data from respondents using a variety of measurement scales. To collect demographic information from participants for this study, a nominal scale was used. Gender and age are clearly and accurately expressed using the nominal scale, which eliminates the need for mathematical calculations. In addition, to ascertain the participants' preferences, options or items are presented in a predetermined order based on their relative sizes using an ordinal scale. The Likert scale is used to measure the degree to which respondents agree or disagree with a specific statement in order to gather data on variables. The suggested study's data will be analyzed using SPSS software. The calculations, tabulations, and graphical

expositions will all be included. The hypothesis will be evaluated at the previously specified significance thresholds of 1% and 5%. To analyze the objectives and hypotheses, we will employ statistical methodologies that are most closely related to the investigation's goals.

5. ROLE OF ONLINE PLATFORMS IN ENHANCING BRAND-CUSTOMER INTERACTIONS

Online platforms play a pivotal role in transforming brand-customer interactions, offering businesses innovative avenues to engage with consumers in real time and on a personal level. These platforms, which include social media networks, e-commerce sites, and review forums, facilitate direct communication between brands and their customers, enabling a two-way dialogue that was not possible in traditional marketing settings. This interaction allows brands to gather valuable insights into consumer preferences, feedback, and behavior, which can be leveraged to tailor products and services more effectively. For instance, brands can conduct polls, surveys, and social listening to gauge customer sentiment and adapt their strategies accordingly, thereby creating a more personalized experience.

Moreover, online platforms enhance customer engagement by providing diverse content formats that appeal to different audience segments. Brands can utilize visually engaging content, such as videos, infographics, and live streams, to capture attention and foster deeper connections. These interactive elements not only enhance the user experience but also encourage active participation from consumers, transforming them from passive recipients of information to active contributors in the brand narrative. This sense of involvement can

significantly boost customer loyalty, as consumers feel a stronger emotional connection to brands that listen to and value their input.

The impact of enhanced brand-customer interactions on business outcomes is profound. Engaged customers are more likely to become repeat buyers, advocate for the brand within their networks, and contribute to a positive brand reputation. Furthermore, the ability to respond to customer inquiries and feedback promptly on online platforms can lead to improved customer satisfaction, resulting in higher retention rates and increased lifetime value. Brands that effectively harness the potential of online platforms not only foster loyalty but also position themselves competitively in the marketplace. As a result, these platforms serve as essential tools for driving business growth, creating opportunities for brands to differentiate themselves and thrive in a rapidly evolving digital landscape.

Additionally, online platforms facilitate the creation of community-driven spaces where consumers can engage not just with brands but also with each other. By fostering online communities, brands can cultivate a sense of belonging among their customers, encouraging them to share experiences, insights, and feedback. These communities often become valuable sources of organic brand promotion, as satisfied customers share their positive experiences and recommendations with their networks. Brands that actively participate in these communities can further strengthen their relationships with consumers by providing support, answering questions, and addressing concerns in real time. This engagement not only enhances customer loyalty but also contributes to the overall brand narrative, positioning the brand as approachable and responsive.

Another significant advantage of online platforms is their ability to provide data analytics and performance metrics that inform business strategies. Brands can track engagement rates, monitor customer interactions, and analyze demographic data to understand their audience better. This data-driven approach allows businesses to identify trends, measure the effectiveness of marketing campaigns, and adjust their strategies to optimize engagement. By leveraging analytics, brands can make informed decisions that enhance customer experiences and improve operational efficiency. This insight-driven methodology not only drives engagement but also leads to more effective resource allocation, ensuring that marketing efforts yield maximum returns.

Moreover, online platforms enable brands to implement targeted advertising strategies, allowing for precise audience segmentation and personalized messaging. By utilizing algorithms and data analytics, brands can deliver tailored content to specific demographics, ensuring that their messaging resonates with the intended audience. This targeted approach not only increases the likelihood of engagement but also enhances conversion rates, as consumers are more inclined to respond positively to content that speaks directly to their interests and needs. Consequently, effective targeting through online platforms not only boosts customer engagement but also significantly impacts overall business performance by driving sales and fostering brand loyalty.

The role of online platforms in enhancing brand-customer interactions is multifaceted and impactful. By providing channels for direct communication, fostering community engagement, enabling data-driven strategies, and facilitating targeted advertising, these platforms empower brands to create meaningful connections with their customers. The benefits

extend beyond mere interaction; they contribute to improved customer satisfaction, increased brand loyalty, and ultimately, better business outcomes. As the digital landscape continues to evolve, brands that harness the full potential of online platforms will be well-positioned to thrive in an increasingly competitive environment, leveraging these tools to not only meet but exceed consumer expectations.

Top of Form

Bottom of Form

6. CONCLUSION

This study underscores the transformative role of social media and online platforms in enhancing brand-customer interactions and driving positive business outcomes. As consumer behavior continues to shift toward digital engagement, brands must adapt their strategies to leverage the unique advantages offered by these platforms. The findings reveal that effective use of social media not only fosters meaningful connections between brands and consumers but also cultivates brand loyalty, trust, and advocacy. Through real-time communication, personalized content, and community engagement, brands can create rich and interactive customer experiences that resonate with their audience. The ability to analyze data and implement targeted marketing strategies further empowers businesses to optimize their engagement efforts, ensuring they meet the evolving expectations of consumers in a competitive landscape. As brands navigate the complexities of the digital age, the insights gained from this study highlight the necessity of embracing social media as a core component of customer engagement strategies. By doing so, businesses can harness the power of online platforms to not only enhance customer satisfaction

and retention but also drive long-term growth and success. Ultimately, the study emphasizes that in today's fast-paced digital environment, the brands that excel in leveraging social media will be those that prioritize genuine engagement, build authentic relationships with their customers, and remain responsive to the ever-changing dynamics of consumer preferences. Bottom of Form

REFERENCES

1. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). "Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media." *Business Horizons*, 53(1), 59-68.
2. Mangold, W. G., & Faulds, D. J. (2009). "Social media: The new hybrid element of the promotion mix." *Business Horizons*, 52(4), 357-365.
3. Malthouse, E. C., Haenlein, M., Skiera, B., & Wege, C. (2013). "Managing customer relationships in the social media era: A strategic framework." *Journal of Interactive Marketing*, 27(4), 270-280.
4. Tuten, T. L., & Solomon, M. R. (2017). *Social Media Marketing*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
5. Qualman, E. (2018). *Socialnomics: How Social Media Transforms the Way We Live and Do Business*. Hoboken, NJ: Wiley.
6. Laroche, M., Habibi, M. R., & Richard, M. O. (2013). "To be or not to be in social media: How brand loyalty is affected by social media?" *International Journal of Information Management*, 33(1), 76-82.

7. Leung, L. (2013). "Linking wellness to social media engagement: A study of the effects of social media on customer engagement." *Computers in Human Behavior*, 29(4), 1508-1515.
8. Grewal, D., Levy, M., & Kumar, V. (2009). "Customer experience management in retailing: An organizing framework." *Journal of Retailing*, 85(1), 1-14.
9. Ramaswamy, V., & Ozcan, K. (2018). "What is co-creation?" *The Journal of Business Research*, 92, 130-143.
10. Kumar, A., & Mirchandani, D. (2012). "Increasing customer engagement through social media: A case study of Starbucks." *Journal of Business Strategy*, 33(3), 14-24.
11. Alhassan, I., & Alhassan, A. (2020). "Social media as a tool for enhancing customer engagement in the banking sector: Evidence from Ghana." *Journal of Business Research*, 113, 197-204.
12. Colliander, J., & Dahmén, M. (2011). "Following the fashionable friend: The effect of social media on consumer behavior." *Journal of Advertising Research*, 51(1), 25-34.
13. Nisar, Q. A., & Whitehead, D. (2016). "Social media in the context of customer engagement: A literature review." *International Journal of Information Management*, 36(1), 1-12.
14. Brodie, R. J., Hollebeek, L. D., Juric, B., & Ilic, A. (2011). "Customer engagement: Conceptualization, antecedents, and consequences." *Journal of Service Research*, 14(3), 252-271.
15. Dessart, L., Veloutsou, C., & Morgan-Thomas, A. (2015). "Capturing consumer engagement: Duality, engagement, and the role of social media." *Journal of Marketing Management*, 31(3-4), 182-204.

16. Sweeney, J. C., & Soutar, G. N. (2001). "Consumer perceived value: The development of a multiple item scale." *Journal of Retailing*, 77(2), 203-220.
17. Tsai, W. H. S., & Men, L. R. (2017). "The influence of social media on customer engagement: The case of Starbucks." *International Journal of Information Management*, 37(2), 140-149.
18. Pansari, A., & Kumar, V. (2017). "Customer engagement: The key to a successful loyalty program." *Business Horizons*, 60(4), 505-514.
19. Ebrahim, R. A., Ahmed, E. E., & Taha, Z. M. (2016). "Social media as a tool for enhancing customer engagement in the hospitality industry: A case study of Egypt." *International Journal of Hospitality Management*, 56, 134-144.

युगद्रष्टा - भगत पूरन सिंह

डॉ. वन्दना शुक्ला¹

पंजाब की पवित्र व वीर प्रसविनी भूमि को अनेक राष्ट्रीय स्तर के नेता व महान् समाज-सुधारक, क्रांतिकारी और अनेकानेक साधु-सतनों तथा महान् गुरूओं को जन्म देने का गौरव प्राप्त हुआ है। यह पंजाब की धरती हम सभी भारतवासियों हेतु वन्दनीय व स्मरणीय है। चाहे धर्म-सुधार, समाज-सुधार अथवा राजनैतिक परिवर्तन के महान् आन्दोलन हो, चाहे शैक्षणिक या आर्ट समाज अन्यान्य प्रमुख क्षेत्रों के कार्य, पंजाब से ही आरम्भ हुए। बीसवीं शताब्दी में सन् 1904 में भारत की भूमि को गौरवान्वित किया ऐसी ही महान् शिखिसयत भगत पूरन सिंह जी ने। उन्होंने अपनी मेधा शक्ति, विशिष्ट प्रतिभा, लगन, साहस और उत्साह के साथ अनेक सामाजिक कुरीतियों को दूर करने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई।

‘न को बैरी नही बिगाना सगल संगि हमकउ बनि आई॥१॥’

इन पंक्तियों को सार्थक करते हुए भगत जी ने अपना पूरा जीवन निष्काम सेवा में समर्पित कर दिया। अपने हाथों से भूखों को लंगर खिलाना, लावारिस, बीमार लोगों को दवाइयां देना, विधवाओं और अपाहिजों, यतीमों, लूले-लंगड़ों और पागलों को निःस्वार्थ भाव से सेवा करने में ही अपनी सारी भगत जी ने लगा दी। उत्तरी भारत में अमृतसर नगर में अनेक समस्याओं और मुश्किलों का सामना

1) प्रिंसीपल, एस. डी. कॉलेज फॉर विमैन, सुल्तानपुर लोधी, कपूरथला

करते हुए आपने पिंगलवाड़ा नाम की एक संस्था को स्थापित किया जिसका सानी पूरे भारत में कहीं नहीं है। यहां से भगत जी ने अपने अन्तिम समय तक पूरे देश की जनता को अनेक पुस्तकों, बोर्डों, इश्तहारों से जागृत करने का भरपूर प्रयास किया।

बचपन से ही दयालु भगत जी सेवा से प्राणी-मात्र का उद्धार करते रहे। अपने शब्दों में उन्होंने लिखा है कि चींटियों के झुण्ड पर आटा डालना, गायों और भैंसों को पानी पिलाना, स्वयं खाना खाने से पहले दूसरों को खिलाना। यह सब कार्य वे बहुत लगन से करते थे।

पिंगलवाड़ा एक ऐसी संस्था है जिसमें बेसहारा, अपाहिज, यतीम बच्चों, पागल मर्द, स्त्रियों तथा बच्चों की सेवा-सम्भाल होती है और अब यह संस्था पूरे देश में सेवा-भाव के लिए जानी जाती है। भगत जी ने अपनी जवानी के जो 24 साल गुरुद्वारा डेहरा साहिब (पाकिस्तान) में बिताए और सेवा की, उन्हीं वर्षों में उन्होंने अपने जीवन का लक्ष्य निर्धारित किया - 'प्रभु भक्ति निष्काम सेवा'।

मनुष्य जाति में बच्चे को बहुत महान् स्थान प्राप्त है और उसकी उचित रक्षा और पालन करना महान् और उत्तम कार्य माना गया है। इसीलिए लावारिस और बेआसरा बच्चों के लिए यतीमखाने खोले गए। पर वहां पर भी लूले-लंगड़े और लाचार-मजबूर लोगों को आसरा नहीं मिलता। ऐसा ही एक लूला बच्चा भगत जी को सन् 1934 में मिला जिसकी सेवा और सम्भाल उन्होंने सारी ज़िन्दगी की और उसे अपने

कन्धों पर उठा कर ही कार्य किया करते थे, कहीं भी आते जाते उसे साथ रखते थे। उसकी की सेवा करते हुए उन्होंने सन् 1947 में देश के बटवारे के बाद गरीबों, बेआस्रों, अपाहिजों और रोगियों के लिए डेरा पिंगलवाड़ा स्थापित किया। जिसमें आज करीब 1000 रोगी हैं। मानवता की सेवा में ऐसा संस्थापक न कोई हुआ और न होगा। प्रेम और दया की भावना को आधार बना कर प्राणी-मात्र के हित के लिए सारा जीवन न्यौछावर कर भगत जी आज इस दुनिया में मौजूद न होते हुए भी हर उस दुःखी, बेसहारा और ज़रूरतमन्द के दिल में मौजूद हैं जो जब तक दुनिया रहेगी लहर बढ़ती जाएगी। स्वयं सारी आयु अविवाहित रह कर निष्काम सेवा और पवित्र जीवन बिताने का जो संदेश भगत जी ने हमें दिया है वह तभी पूरा हो सकेगा यदि हम भी यह प्रण कर लें कि सेवा ही हमारे जीवन का आधार होगी।

आओ हम सभी हमेशा के लिए पिंगलवाड़ा जैसी संस्था से जुड़े रहने का संकल्प लेकर प्रभु से यही विनती करें की दीर्घकाल तक इसकी सुरक्षा और संरक्षता प्रदान करें। अतः भगत पूरन सिंह जी को यदि 'नए पंजाब का निर्माता' कहें तो अतिशयोक्ति नहीं होगी। ऐसे सन्त, फकीर, महात्मा के हेतु राष्ट्रकवि मैथलीशरण गुप्त की निम्न पंक्तियां सदैव स्मरणीय रहेंगी:

मानस भवन के आर्य-जन, जिसकी उतारें आरती,

भगवान् भारत वर्ष में, गूंजे हमारी भारती ।।

भगत पूरन सिंह जी की जन्म शताब्दी के सुअवसर पर अपने सुमन उनके पावन चरणों में अर्पित करती हूँ और पिंगलवाड़ा संस्था के सफल भविष्य की कामना करती हूँ।

संदर्भ सूची

1. कानड़ा(मः५)(८) १:१-गुरु ग्रंथ साहिब:अंग १२९९पं.१४।
2. प्रभु भक्ति निशकाम सेवा स्वामी दयानंद जी महाराज।
3. श्रद्धापूर्वक जन्म शताब्दी 1904-2004 भगत पूरन सिंह।
4. मैथलीशरण गुप्ता को कविता संग्रह।

x# ukud nð pfjr eajktk ds drð; kð dk ifrikfnu

xjbbcky fl g¹

'kks'k I kj

विष्णुदत्त शर्मा द्वारा लिखित 'गुरुनानकदेवचरित' में जीवन दर्शन को प्रतिपादित किया गया है। मनुष्य को अपना जीवन किस प्रकार व्यतीत करना चाहिए उसे हमेशा नेक रास्ते पर चलकर, बुरे कार्यों से बचकर, दूसरों की सहायता करके गृहस्थी व्यतीत करते हुए सदाचार का पालन करना चाहिए। राजा का भी कर्तव्य है कि अगर परमात्मा ने उसे सभी सुख सुविधाएँ दी हैं तो वह उसी में ही लीन न रहें अगर उस पर विपत्ति आ जाए तो दुःखी न हो सुख दुःख को समान भाव से ले। प्रजा के संरक्षण में प्राप्त हुए दुःख को भी सुख ही माने इस प्रकार गुरुनानकदेवचरित में राजा के कर्तव्य के जीवन-दर्शन को दर्शाया गया है। राजा के कर्तव्य है कि वह प्रजा का संरक्षण भली-भाँति करें अपने कर्तव्य से कभी विचलित न हो। हमेशा दुःख सुख से ऊपर उठता रहें तथा प्रजा के हित में ही अपना हित समझे गुरुनानकदेवचरित में इसी जीवन दर्शन को दर्शाया गया है तथा राजा निष्पक्ष निर्णय ले हमेशा उचित न्याय करें। बीज शब्द राजा चरित कर्तव्य गुरु

भूमिका

पंजाब जिसे पॉंच नदियों का प्रदेश कहा जाता है। इसकी धरती पर अनेक महापुरुषों ने जन्म लिया है। पंजाब का इतिहास प्रमुख तौर पर दस सिक्ख गुरुओं के जीवन चरित, उनके अच्छे तथा नेक कर्मों तथा उपदेशों पर आश्रित है। सिक्ख धर्म के संस्थापक सिक्खों के पहले गुरु श्री गुरु नानक देव जी हैं। इनका जन्म 1469 ई० में हुआ था। सिक्ख गुरुओं से सम्बन्धित अनेक संस्कृत महाकाव्यों की रचना हुई है। श्री विष्णुदत्त शर्मा ने गुरु नानक देव जी के जीवन को आधार बनाकर 'श्री गुरुनानकदेवचरित' काव्य की रचना की। उनमें समाज की भलाई सम्बन्धित बातें भी बड़े मनोहर ढंग से प्रस्तुत की गई हैं। इसका प्रमुख कारण तो यह है कि इन काव्यों के नायक सिक्ख गुरु बहुत ही उँचे और सब पक्षों से भरपूर चरित्रवाले महापुरुष हैं। अध्ययन से एक ऐसा पक्ष जिसमें राजा के क्या कर्तव्य होने चाहिये महत्वपूर्ण है।

jktk dk drð;

गुरुनानकदेवचरित में राजा के कर्तव्यों को प्रतिपादित किया गया है।

nk'skk.kkekdkjs y{ehfjfr eRok I qkfFko%
u rL; keoeTTkr u ið T; r rRI qkAA

राजा को चाहिये कि वह लक्ष्मी के अनेक दोषों को जानकर, उसमें अधिक आसक्त न हो और न ही उसके सुख में लीन रहें। अर्थात् राजा ऐसा होना चाहिए कि वह धन-दौलत में लिप्त न रहें उसे सुख न समझे तथा उसके दोषों को जानकर उसमें आसक्त न हो। बल्कि राजा का यह कर्तव्य है कि वह इन दोषों के दूर रहकर प्रजा की सेवा में ही अपना कर्तव्य समझे। अर्थात् राजा साम, दाम, भेद तथा दण्ड से पृथक् है। यह तो राजनीति का स्वरूप है

1) असिस्टेंट प्रोफ़ेसर, माता गुजरी खालसा कॉलेज, करतारपुर (जालन्धर)

परन्तु राजा का कर्तव्य केवल प्रजा का हित सोचना है और कुछ नहीं जैसे यज्ञवल्कलस्मृति में भी कहा गया है।

mi k; k% l kenkua p Hknks n. MLrFkD pA
I E; d-iz; Ørk% fl) ÷ \$ nZ MLRoxfrdkxf%AA

साम, दान, भेद और दण्ड ये चार शत्रु आदि को वश करने के उपाय हैं इनका सुविचारपूर्वक विधिवत् प्रयोग करने पर सफलता प्राप्त होती है। दण्ड तभी प्रयोग करें जब अन्य कोई उपाय काम न आये।

इस श्लोक में दण्ड देने के विधान का उल्लेख किया है। राजा जिस प्रकार अपनी दण्डनीति के प्रयोग में सर्वप्रथम साम तथा क्रमशः दान, भेद और दण्ड का प्रयोग करता है उसी प्रकार एक अध्यापक भी अपने हठी विद्यार्थी को पढ़ाते समय पहले साम अर्थात् सीधे पढ़ने के लिए प्रेरित करता है तथा ऐसा नहीं होने पर उसे कुछ देकर (दान) फिर किसी दूसरे लड़के को ही उसके सामने कुछ देकर 'भेद' उत्पन्न करता है जब फिर भी हठी बालक में सुधार नहीं आता तो इन उपाय से काम नहीं चलता तो उसे दण्ड का आश्रय लेना पड़ता है।

fuofrjl nkpjkn- neua n. Mr'p rra
; u l UnE; rs tUrq ik; ks n. M , o l %AA
jktk p%u Hko%ykds i fFk0; ka n. M/kjd%
tys eRL; kfuokHk(; u- n%y cyoUkj%AA

यदि इस संसार में पृथ्वी पर राजा न हो तो शक्तिशाली मनुष्य कमजोरो को ऐसे ही लूटकर खा जाएँ जैसे जल में बड़ी मछली छोटी मछली को खा जाती है। राजा की इतनी महत्ता है कि अगर धरती पर वह न हो तो शक्तिशाली मनुष्य कमजोरो को दुखी करें तथा वह उन्हें लूटते रहे। राजा ऐसा होना चाहिए जो प्रजा का हितकारी हो तथा अपने कर्तव्य का पालन करें। उसके राज्य में कमजोरो पर अत्याचार न हो वह हमेशा प्रजा के हित के बारे में सोचे। उदाहरण के रूप में कहा गया है कि जिस प्रकार जल में बड़ी मछली छोटी मछली को खा जाती है। अगर जहाँ शासन व्यवस्था अच्छी न हो तो वहाँ शक्तिशाली मनुष्य छोटे मनुष्यों के साथ ऐसा करते हैं। राजा के राज्य में ऐसे नहीं होता।

drKks n<+ HkfDr% L; kr- l foHkxh ftrfUnz; %
b{kr% i froh{kr enq oYxq p l qnq pAA

राजा उपकार करने वालों के प्रति कृतज्ञ तथा अपने भक्तों पर सुदृढ़ रखने वाला हो वह उपभोग में आनेवाली वस्तुओं का यथा योग्य विभाजन करके उन्हें उपयोग में लाए। इन्द्रियों को वश में रखे जो उसकी ओर देखे उसे वह भी देखे स्वभाव से मृदु, मधुर और सरल रहे।

राजा के पास शक्ति होती है परन्तु उसकी शक्ति दूसरो का उपकार करने वाली होनी चाहिए न कि कमजोरो के प्रति अत्याचार वाली। उसका अपने भक्तों के प्राप्त स्नेह होना चाहिए जो वस्तुएँ खाने योग्य है उसका उपभोग विभाजित करके करें अर्थात् उसको बाँटकर देकर फिर उसका उपभोग करें। अपनी इन्द्रियों को नियन्त्रण में रखे कामनाओं, वासनाओं से दूर रहें। अगर कोई व्यक्ति उससे कोई आशा रखे उसकी आशा को वह भी पूर्ण करें उसका स्वभाव सरल, मीठा होना चाहिए और सबसे प्रेमपूर्वक व्यवहार करें।

i ky; n-fou; ʎykɔɔ̃ l okā nH; 'p okj; rA
/keɪ fLFkr% i zt k% l ok% Los Los /keɪ fu; kst; rAA

राजा जगत का पालक हो, संसार को अनुशासित करे और सम्पूर्ण विपत्तियों से संसार को बचाये। अपने अपने धर्म में स्थित होकर वह राजा सारी प्रजा को अपने धर्म में नियुक्त करे।

राजा संसार का पालन करने वाला हो, पूर्ण जगत में कोई भी मुश्किल आए तो वह उस मुसीबत से संसार को बचाने वाला बने तथा अनुशासित करें। सम्पूर्ण संसार का संचालन करने वाला बने तथा सारी प्रजा को अपने अपने धर्म में लगाने वाला बने।

ekusu e.M; r- l k/ku~vl k/ku~n.M; r- l nkA
U; k; s r q l k/ol k/kukepk l huonkpj rAA

साधु जन को मान द्वारा भूषित करे तथा दुष्टों को हमेशा दण्ड दें। न्याय के विषय में साधु और असाधुओं के विषय में उदासीन के समान व्यवहार करें। राजा का यह परम कर्तव्य है कि वह साधु लोगों का सम्मान करें तथा दुष्ट मनुष्यों को उनकी दुष्टता के लिए दण्ड दें। न्याय की दृष्टि से साधु तथा दुष्ट व्यक्ति से उनके व्यवहार के अनुसार उसके साथ व्यवहार करें। सज्जन व्यक्ति जो नेक कार्य करते हैं उसके साथ शिष्टतापूर्ण व्यवहार करें तथा दुर्जन व्यक्ति को उसकी दुष्टता के लिए दण्ड दें।

fu"i {kks Hkai fr; Lrq i zt kLokpj fr fi z eA
ra i zt k% fi r ja eRok fLuã; flur J) ; k n<eAA

निष्पक्ष हुआ जो राजा प्रजा के विषय में प्रिय आचरण करता है। प्रजा उसे अधिक श्रद्धा भाव से पिता मानती हुई उसके साथ प्रेम से व्यवहार करती है। जो राजा निर्णय करते समय पक्षपात नहीं करता निष्पक्ष रहता है। प्रजा से स्नेह करता है प्रजा को दुःखी नहीं देख सकता। प्रजा के दुःख में अपना दुःख तथा उसके सुख में अपना सुख समझता है ऐसी भावना रखने वाले राजा को प्रजा पिता मानकर उससे स्नेह करती है।

bnaj kKka egr~ i ki a i {ki krks fg ; ks u"ka
i zt k l q i {ki krus i rUR;) k eghHkr%AA

राजा के लिए महान पाप है अगर वह मनुष्य मनुष्य में भेदभाव करता है। राजा का कर्तव्य है कि प्रजा में भेदभाव न रखें सभी मनुष्य एक समान हैं किसी से भेदभाव न करें। हमेशा प्रजा के लिए उसके हृदय में दया की भावना हो। मनुष्य मनुष्य में भेदभाव न करें अगर राजा हो कर भी वह भेदभाव करता है तो ऐसे राजे का पतन होना निश्चित है।

ukR; Ura eñq oUkai ukR; Ura dVrka ozt rA
HkkLofuo ; Fkkckyeq. kkuq. kRoekJ; rAA

राजा को चाहिए कि वह न तो अधिक कोमलता का व्यवहार करें न ही ज्यादा कठोरता को धारण करें, सूर्य के समान ऋतुओं के अनुसार उष्णता और शीतलता का आचरण करें। राजा का यह कर्तव्य है कि वह न तो बहुत कठोर, न ही बहुत कोमल हो अर्थात् उसका स्वभाव प्रजा के लिए ज्यादा कठोरता तथा ज्यादा कोमलता वाला न हो। जैसी भी परिस्थितियां

आए वह उस परिस्थिति के अनुसार व्यवहार करें। कोई व्यक्ति दण्डनीय कार्य करें तो उसे दण्ड दें। सूर्य के समान ऋतुओं के अनुसार उसका व्यवहार उष्णता तथा शीतलता वाला हो।

n.Mp n.Muh; Škq i kr; Uufi Hkŋei%
fpŋkš rŠkka fgra /; k; r~i f'oo fi rk l nkAA

राजा को चाहिए कि दण्डनीय व्यक्ति को दण्ड देकर भी, मन में उनका हित सोचे। जिस प्रकार पिता, उत्पाती होने पर भी अपने बालक का सदा हित ही सोचता है। राजा का परम कर्तव्य है कि जो व्यक्ति अपराध करें उसे उस अपराध के लिए दण्ड दे परन्तु उससे घृणा न करें बल्कि उसका हित ही चाहें।

राजा का व्यवहार ऐसा होना चाहिए जैसा व्यवहार एक पिता का होता है। बेटा चाहे जैसा भी हो परन्तु वह अपने बच्चे का हमेशा हित ही सोचता है। ऐसा ही राजे को होना चाहिए वह हमेशा प्रजा का भला ही सोचें।

l q'kskq ukuqk; ; r u fo"kt; r pki fnA
i zt:kuka j {k.ks nq'ka l q'ka eU; r l o'zhkAA

सुख में ज्यादा अनुरक्त न हो और विपत्ति आने पर अधिक दुःखी नहीं होना चाहिए। राजा को चाहिए कि वह प्रजा के संरक्षण में प्राप्त हुए दुःख को भी सुख ही माने।

fu"d"kl

विष्णुदत्त शर्मा द्वारा लिखित 'गुरुनानकदेवचरित' में जीवन दर्शन को प्रतिपादित किया गया है। राजा को जीवन किस प्रकार व्यतीत करना चाहिए उसे हमेशा नेक रास्ते पर चलकर, बुरे कार्यों से बचकर, दूसरों की सहायता करके गृहस्थी व्यतीत करते हुए सदाचार का पालन करना चाहिए। सभी धर्मों को समान समझना, किसी से भेदभाव न करना आदि गुरु नानक की युक्तियों एवं प्रमाणों से भरपूर अनुपम उपदेश सबके मन को आकर्षित करने वाले हैं। इनकी महत्ता इतनी है कि इससे समाज तथा राष्ट्र का भला हो सकता है।

l UnHkz xUfK l pph

- 1 नानकचन्द्रोदय, शर्मा देवराज, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी, 1977
- 2 महाभारत तृतीयोभागः परमहंस स्वामी जगदीशवरानन्द सरस्वती, विजय कुमार गोविन्दनाम हासानन्द, दिल्ली, प्रथम संस्करण अप्रैल 1984
- 3 महाभारत वचनमृतं चारुदेव शास्त्री, परिम पब्लिकेशनस, दिल्ली, प्रथम संस्करण 1983
- 4 याज्ञवल्क्यस्मृतिः, गग्दसागराय (डा.) चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान दिल्ली, संस्करण 2002
- 5 शुक्नीति, मिश्र (डा.) जगदीशचन्द्र चौखम्बा सुरभारती, प्रकाशन वाराणसी 1998
- 6 श्रीगुरुनानकदेवचरितम्, शर्मा विष्णुदत्त, विश्वनाथ प्रकाशन, 110 निकट थाना सदर, मेरठ 1982

Instruction for the Author/s

1. Authors should submit one soft copy of their manuscript clearly typed with 1.5 line spacing with font 12 mm in Times New Roman for English, Kruti Dev 10 for Hindi and Satluj, Anmol Lipi for Punjabi. The article can be interdisciplinary, Analytical and Philosophical.
2. A soft copy of the manuscript should be sent as MS-word file through e-mail on dgc_ijohm12@rediffmail.com
3. The College will charge Rs.1000 as fees for the publication of article.
4. The length of article should be between 2000-3000 words including abstract of 150-200 words.
5. The cover page shall be prepared strictly according to the latest MLA style manual.
6. The cover page shall contain the title of the manuscript, the author's name and affiliation (designation, organization name, postal address, phone & email) including acknowledgement, if any).
7. End note/Reference in the text must be numbered consecutively and typed on a separate page, double-space
8. Tables must be numbered consecutively with Roman numerals. Please check that your text contains a reference to each table. Type each table on a separate page. Authors must check table to make sure that amounts add up to the totals shown and that the titles, column headings, captions etc. are clear and to the point. Necessary notes and sources must be mentioned at bottom.
9. All Equations should be described in very short mathematical expressions and must be displayed on a separate line and centered. Equations must be numbered consecutively on the right margin, using Arabic numerals in parentheses.
10. Please check your manuscript for clarity, grammar, spellings, punctuation and consistency of reference to minimize editorial changes.
11. The author must give an undertaking (which is given after acceptance) that the paper has not been published wholly or partly, in any other journal, and that it has not been submitted to any other journal for consideration or publication.
12. Neither the editor nor the publisher accepts the responsibility for the views of authors expressed in their papers.
13. Figures must be titled and numbered consecutively with Arabic numerals. Necessary Notes and sources must be mentioned at bottom.
14. **The manuscript submitted must be original. There should be no plagiarism found in the paper.**